

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hekalov Vüsal Loğman oğlu

Magistrin soyadı adı atasının adı

“Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: **060405**

Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşmanın adı:

Müəssisənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

Magistr programının rəhbəri:

Prof. Marta Həsənova

Dos. Azər Mehtiyev

Kafedra mğdiri

Dos. li Hacyev

BAKI – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Müstəqilliyin bərpasına qədərki dövrdə Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı mərhələləri və xüsusiyyətləri	
1.1. Azərbaycan ərazisində neft hasilatına başlanılması və neft sənayesinin formalaşmasının ilkin mərhələsi.....	7
1.2. Sovet dövründə Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri.....	19
II FƏSİL. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və neft sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti	
2.1. Azərbaycanın neft strategiyası: formalaşdırılması amilləri və reallaşdırılması xüsusiyyətləri.....	26
2.2. Ölkəmizin neft sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti.....	36
2.3. Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında neft sənayesinin rolu və əhmiyyəti.....	46
III FƏSİL. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf perspektivləri	
3.1. Ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında neft sənayesinin aparıcı rolu.....	55
3.2. Müasir mərhələdə yeni neft strategiyası və ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə istiqamətləri.....	63
3.3. Ölkə sənayesinin yenidən qurulmasında neft sənayesinin və neft gəlirlərinin təsirinin artırılması istiqamətləri.....	71
NƏTİCƏ.....	81
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı . Azərbaycan Respublikası yeraltı və yerüstü sərvətlərlə çox zəngindir. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi region , ölkəmizdə mövcud olan iqlim tipləri və enerji resursları bunlardan sadəcə bir neçəsidir . Respublikamız tarixən neftin ilk çıxarıldığı ölkə kimi tarixi faktlarda öz yerini almışdır. Hələ eramızdan əvvəllərə aid tarixi faktlarda Bakı və Abşeron ərazilərində xam neft hasilatının mövcud olmasından , ticarətindən , məişətdə istifadə olunmasında rast gəlinir. Respublikamızın zəngin neft-qaz yataqlarına malik olması hər zaman ölkəmizi dünya miqyasında diqqət mərkəzində olan ölkələr sırasına daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin enerji resurslarına olan marağı kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Hər bir ölkənin öz iqtisadiyyatını və sənayesini qurmaq, təkmilləşdirmək üçün enerji ehtiyatlarına ehtiyac duyur. Xoşbəxtlikdən Respublikamız ənənəvi (neft-qaz) və alternativ enerji resursları ilə zəngindir. Bu baxımdan Azərbaycan sənayesinin və iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək və xarici ölkələrə ixrac etmək üçün kifayət qədər enerji resursu vardır. Ölkəmizdə neft hasilatı milli gəlirin önəmli hissəsini təşkil edir. İqtisadiyyatın inkişafı üçün enerji resurslarından səmərəli istifadə edilməlidir və nəzərə alınmalıdır ki, neft-qaz tükənən təbii sərvətdir. Bu baxımdan son dövrdə Azərbaycanda neft sənayesi ilə yanaşı başqa sənaye sahələrinin, alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi sahəsində ciddi işlər aparılır. Neft xalqın sərvətidir. İndiki nəsillər həmin sərvətdən daha səmərəli istifadə etməli və gələcək nəsilləri həmin sərvətdən məhrum etməməlidir.

Yuxarıda sadalanan fikirlərlə yanaşı onu da vurğulamaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatı enerji sektorundan asılıdır. Neftin dünya miqyasında son dərəcə önəmli sahib olması, onun ətrafında regional və beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi bu sahədə elmi araşdırmaların mütəmadi olaraq aparılmasını labüd edir. Bu baxımdan “Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri” mövzusunda dissertasiya işini hazırlayarkən həmin mövzunun ölkəmiz üçün son dərəcə aktual olduğunu, ümumillikdə milli iqtisadiyyatımızda böyük önəmli sahib olduğunu nəzərə aldım.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Aparılmış tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dialektik metod, müasir iqtisadi nəzəriyyə qaydaları təşkil edir.

Neft ən gəlirli faydalı qazıntıdır. Neft yataqları istismar edildikcə, onların ehtiyatları tükənir quyunun fontan vurma dövrü, tədricən, onun az məhsuldarlıqlı dövrü ilə əvəz olunur. Bir müstəvidə yerləşən bu iri zaman axını ərzində neftin təmin etdiyi gəlirin qalması, gəlirin paylanması, onu necə müəyyən etmək olar və başqa suallar ortaya çıxır, onlara elmi nöqtəyi nəzərdən düzgün cavab verən iqtisadi sahə elmi olmalıdır. Bu baxımdan neft sənayesinin iqtisadiyyatının xüsusi bir iqtisadi istiqamət kimi formalaşdırılmasına ölkəmizdə böyük ehtiyac vardır. Onun yaradılması prosesində çoxluq təşkil etmiş mürəkkəb məsələlər ortaya çıxır. İlk çətinlik bu sahə elminin təzahürlərini müəyyən etməkdir. Çətinləşdirən ancaq bazisin müəyyənləşdirilməməsidir. Belə bazis üçün böyük həcmdə elmi-tədqiqat işi yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji məsələlərini Azərbaycan alimlərindən K.Kərimov, Ə.Hüseynov, F.Hacıyev, İ.Həsənov, N.Əliyev, Ş.Köçərli, N.Hüseynov və M.Zeynalovun mövzuya dair elmi araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini. “Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri” mövzusunudakı tədqiqatımızın obyektini Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf istiqamətləri təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın yeganə ölkəsidir ki, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına, inkişaf etmiş yanacaq-energetika infrastrukturuna və özünü tam təmin edən enerji sistemində malikdir. Ölkənin tək-cə milli və regional səviyyədə deyil, həm də dünya enerji sistemində getdikcə həlledici bir vəsiləyə çevrilməsi, transmilli enerji bazarlarında özünəməxsus yer tutması və Avropanın enerji təhlükəsizliyində fəal iştirakı onun regional və planetar geosiyasi, geoiqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsinə xüsusi təsir göstərməkdədir. Azərbaycanın enerji ehtiyatları həm də milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dinamik inkişafının əsasını təşkil edir, ölkənin ümumi daxili məhsulunun, əsas maliyyə - iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Odur ki, mövcud təbii ehtiyatlardan, yanacaq-enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsi siyasəti Cənubi Qafqazın regional geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti fonunda ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatlarından birini yaradır.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycanın neft sənayesinin iqtisadiyyatı və onun inkişafı dissertasiya işinin predmetini təşkil edir. Azərbaycanda zəngin neft

potensialının mövcudluğu və yeni neft strategiyası formalaşdırılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOGATE, TRASEKA, TAP, TANAP və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft-qaz mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın başlıca məqsəd və vəzifələri. “Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri” mövzusunun tədqiq edərək aşağıdakı məqsəd və vəzifələri müəyyən etmişik:

- Bu mövzu ilə bağlı ən son elmi məlumatları öyrənmək və bunun əsasında işləmək;
- Həmin mövzu ilə bağlı mövcud bilikləri sistemləşdirmək;
- Alimlərin öz tədqiqatlarında əsaslandırdıqları fikirlərə daha çox istinad etmək;
- Mövcud obyektiv, elmi yanaşmalardan çıxış edərək işləmək;
- Təkrarçılığa yol verməmək.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işini araşdırarkən sözü gedən mövzuda nəşr olunan ən son ədəbiyyatlardan, statistik məlumatlardan və həmin mövzuya aid olan elmi əsərlərə və məqalələrə üstünlük verilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işindən gələcəkdə bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçıların öz işində istifadə etməsi maraqlı olardı.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin bu dərəcədə aktual olması həmin mövzunun öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işinin hazırlanmasında mövzu ilə bağlı son dövrlərdə işıq üzü görmüş elmi materiallardan geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat işindən nəticələr çıxarılmışdır ki, bu da oxucular üçün maraqlı ola bilər.

Tədqiqat işinin quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil (səkkiz yarım fəsil), nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işində aşağıdakı suallar ətraflı izah edilmişdir: Azərbaycan ərazisində neft hasilatına başlanılması və neft sənayesinin formalaşmasının ilkin mərhələsi, Sovet dövründə Azərbaycanda neft

sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri, Azərbaycanın neft strategiyası: formalaşdırılması amilləri və reallaşdırılması xüsusiyyətləri, Ölkəmizin neft sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti, Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında neft sənayesinin rolu və əhəmiyyəti, Ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında neft sənayesinin aparıcı rolu, Müasir mərhələdə yeni neft strategiyası və ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə istiqamətləri, Ölkə sənayesinin yenidən qurulmasında neft sənayesinin və neft gəlirlərinin təsirinin artırılması istiqamətləri.

I FƏSİL. Müstəqilliyin bərpasına qədərki dövrdə Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı mərhələləri və xüsusiyyətləri

1.1. Azərbaycan ərazisində neft hasilatına başlanılması və neft sənayesinin formalaşmasının ilkin mərhələsi.

Azərbaycanda neft hasilatı haqqında məlumatlar erkən orta əsr alim və səyyahlarının əsərlərində dəfələrlə qeyd olunmuş və bu qeyri-adi məhsulun böyük gəlirlər gətirdiyi bildirilmişdir. Lakin o dövrlər neft ancaq məişətdə yanacaq kimi, tibbi və hərbi məqsədlər üçün istifadə olunurdu.

Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər), Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (X əsr) Bakının neftli torpağı, Abşeronun "ağ" və "qara" nefti haqqında məlumat vermişdir. İtalyan səyyəhi Marko Polo (XIII-XIV əsrlər) Bakı neftinin yaxın Şərq ölkələrinə aparılması, alman diplomatu və səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Evliya Çələbi (XVII əsr) neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat vermişdir. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun (35 m dərinliyində) hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmmədnur oğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərilir. Əmin Əhməd Razinin (İran, 1601) məlumatına görə XVI əsrin əvvəllərində Bakı ətrafında 500-ə qədər belə neft çalaları və quyusu mövcud idi ki, bunlardan da həm "qara", həm də "ağ" neft çıxarıldı. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünası Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olmuş, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir etmişdir.

Neftin distilləsi üçün isə qədim zamanlarda sadə üsullardan istifadə olunurdu. I əsrdə romalı həkim Kassiy Feliks qara nefti qaynatmaqla ondan ağ neft alındığını qeyd edirdi. XIII əsrdə Abşeronda olan ərəb tarixçisi Məhəmməd ibn Nəcib Bekran əl-Həmdani yazırdı ki, burada neft emalı XII əsrin əvvəllərindən mövcuddur. Digər ərəb və fars mənbələrində, eləcə də Həmdulla M.Qəzvininin «Nüzhət əl-qulub» əsərində XIII əsrdə Abşeronda neftin distilləsi üzrə təcrübələr aparıldığı bildirilib.

Həmin dövrdə Bakı neft rayonunda olan rus səfirliyinin İrandakı nümayəndəsi doktor İ.Lerxe yazırdı: Neft tez yanmır, o, tünd-boz rəngdədir, distillə edəndə açıq sarı rəngə çalır. Ağ neft bir az tutqundur, amma tətbiqdən sonra spirt kimi şəffaf olur və tez yanır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın güclü axını başlanmışdır. Neft sənayesinin inkişafı yerli sahibkarların böyük bir nəslini yetişdirmişdir.

XVIII-XIX əsrlərin sənaye inqilabı neftə tələbatı kəskin artırdı və onu ölkənin inkişafı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik strateji məhsula çevirdi. Dünyada neft "bum"u başladı. Azərbaycanın neftçixarma sahəsinə xarici sərmayə axını başladı. Qədim neftçixarma ənənələrinə malik Bakı qazma, neftçixarma və neft emalı sahəsində ən yeni texnologiyaların ixtirası və ilkin tətbiq meydanına çevrildi.

1771-ci ildə Bakıda olan akademik Samuil Qmelin Suraxanıda ağ nefti (kerosini) əldə etmək məqsədilə neftin distilləsi (emalı) faktını təsdiqləyir. 1823-cü ildə Mozdokda Vasili, Gerasim və Makar Dubinin qardaşları ağır Voznesenski neftini emal etmək üçün ilk sənaye kubunu (ənbiqəni) düzəldib istehsala buraxdıqdan sonra Azərbaycanda neft emalı sənayesi də inkişaf etməyə başladı. Neft emalı sənayemizin bu günə qədərki inkişaf yolları müxtəlif dövrlərdən keçdi. Onu mərhələlərə ayırarkən 1834-1922-ci illəri ilk mərhələ hesab edirlər. Biz də bu yazımızda həmin mərhələni nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

1834-cü ildə Bakı neft mədənlərinin direktoru Nikolay Voskoboynikov qara və ağ neftdən kerosin alınması üçün xüsusi emal qurğusunu ixtira etdi. 1837-ci ildə Balaxanıda dünyada nefti sənaye üsulu ilə emal edən ilk qurğunun (zavodun) işə salınması ilə Azərbaycan bu sahədə ABŞ-ni də 18 il qabaqladı. Çünki, neftin fasiləsiz distilləsi ABŞ-da yalnız XX əsrin əvvəllərində həyata keçirildi.

Hələ XIX əsrin ortalarında neftçixarmada dönüş yaranmış və dünyada ilk dəfə olaraq 1847-ci ildə Bibiheybətdə, sonra isə Balaxanıda texnikanın tətbiqi ilə ilk neft quyuları qazılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında dünyanın bir çox ölkələrində kerosin istehsalı və emalı ilə bağlı axtarışlar aparılırdı. Həmin vaxtlar neftin yığılıb-saxlanması, neft məhsullarının alınması vəziyyəti Bakı neft rayonunda da yaxşı deyildi.

V.A.Kokorev, P.İ.Qubonin və alman baronu N.Tornau tərəfindən 1857-ci ildə təsis edilən "Xəzəryanı ticarət yoldaşlığı" səhmdar cəmiyyəti 1858-1859-cu illərdə qırdan kerosin (fotogen) almaq üçün Suraxanıda münhenli professor Yustus Libihin layihəsi əsasında zavod tikməyə başladı. Tikinti 1860-cı ildə başa çatdı, ilk məhsul isə 1861-ci ildə alındı. Almaniyadan gətirilən avadanlıqlar alman mühəndisi E.Moldenhauerin rəhbərliyi ilə quraşdırıldı. Bu, ilk neftayırma zavodu idi. 1859-cu ildə Pirallahı adasında da bu cür zavod quruldu. Amma qırdan distillə sınaqları laboratoriya səviyyəsindən kənara çıxmadı, zavodlar acınacaqlı vəziyyətə düşərək böyük ziyan gətirdi. Zavod sahiblərinin 1860-cı ildə Bakıya dəvət etdikləri Moskva universitetinin magistri Vilhelm (Vasili) Yevstafyeviç Eyhler V.Kokorevə məsləhət gördü ki, zavod yeni texnologiyalar əsasında qurulsun, qır neftlə əvəzlənsin. Qeyd edək ki, bu təklifin E.Moldenhauer tərəfindən verilməsi də istisna olunmur. Demək olar, zavod yenidən inşa edildi. Məşhur alim Dmitri Mendeleeyevin təklifi ilə Eyhler ilk dəfə neft emalının elmi üsullarını da tədqiq etməyə başladı. 1863-cü ildə D.Mendeleeyev ilk dəfə Bakıya gəldi. Sentyabrın 6-dan oktyabrın 8-dək V.Kokorevin zavodunda çalışdı, bir sıra təcrübələr apardı, kerosinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr verdi. Onun tövsiyələri sonralar N.İ.Vittenin, H.Z.Tağıyevin, V.İ.Raqozinin, L.İ.Nobelin və S.M.Şibayevin zavodlarında tətbiq edildi. İlk dəfə Bakıda və bütün Rusiya neft sənayesində V.Kokorevin zavodunda səmt neft qazından kubların altını qızdırmaq, zavodun binasını, həyətini işıqlandırmaq üçün istifadə olundu.

1863-cü ildə Bakıda Cavad Məlikov müasir kerosin zavodu tikdi, neft emalının tarixində ilk dəfə distillə prosesində soyuduculardan istifadə etdi. Tanınmış rusiyalı neft sahibkarı V.İ.Raqozin C. Məlikov barədə deyirdi: «Qəti fikrə malik hər bir insan kimi, o, hər təşəbbüsə yalnız öz fikrini həyata keçirmək üçün vasitə kimi baxırdı, bu da bakılılara qəribə və təəcüblü gəlirdi. Əlbəttə, təəcüblü görünəcəkdi, çünki bu adam asan qazanc axtarmırdı, sabahını düşünməyib əlində olan axırıncı qəpiyini də verirdi ki, tək məqsədinə çatsın. Texniki istehsalların inkişafında biz tez-tez belə qəribə adamlarla rastlaşırıq, istehsallara təkan verir, onları irəli aparır, lakin sonradan özləri işdən kənar qalır, tanınmır və səfalətdə ölürlər. Onlara inanmayan və gülən kütlə isə sonralar onların bu qəribəliyindən yaranan varidatdan bəhrələnilir».

1866-cı ildə Bakıda, təqribən, 100 min pud kerosin istehsal edildi. Növbəti ildə isə təkcə Kokorevin Suraxanıdakı zavodunda 100 min pud kerosin əldə olundu və bu da rus imperiyasının Moskva, S. Peterburq və digər şəhərlərini kerosinlə təmin edirdi.

Bakılı mühəndis A.Təbrizov 1873-cü ildə neftin fasiləsiz emalı prosesini işləyib-hazırladı (Qeyd edək ki, neftin fasiləsiz distilləsi ABŞ-da yalnız 1906-cı ildə həyata keçirilmişdir). Bundan bir il sonra isə V.Kokorev Bakıda öz şirkətini - «Bakı neft cəmiyyətini» yaratdı.

1875-ci ildə neft sahibkarı V.İ.Raqozin Balaxanıda neftdən mazut ayıran zavodunu işə saldı. Həmin il o, Rusiyada dünya neft sənayesində ilk dəfə neftdən sürtkü yağlarının istehsalına başladı, 1878-ci ildə xarici ölkələrə çıxarılan Bakı yağları Avropa və dünya bazarlarında möhkəm yer tutdu.

1875-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyevin ticarət evi benzinin böyük miqdarda istehsalını təşkil edən ilk şirkət oldu. Elə o il Bakıda kerosin istehsalının həcmi 847,7 min puda çatdı. 1876-cı ildə neft məhsullarına aksiz vergisinin ləğvindən sonra yeni neftayırma zavodları istifadəyə verildi.

1876-cı ildə Rusiya Maliyyə Nazirliyi D.Mendeleyevin Filadelfiyada (ABŞ) keçirilən Ümumdünya sərgisində iştirakını təşkil etdi. Səfərin əsas məqsədi kerosinin qiymətinin aşağı enməsi səbəblərini, Amerikada neft işinin müasir vəziyyətini dəqiqləşdirmək idi. Mendeleyev amerikalıların 1865-1866-cı illər üzrə hesabatlarını təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəldi: «Bizim Bakı... texniklərinə distilləetmədə amerikalardan öyrəniləsi bir şey yoxdur, əgər nəsə iqtibas etmək olarsa, onda bəzi mexaniki vasitələrə baxmaq olar, onlarda yalnız amerikalılarda olan kimi iri zavodlarda sərfəli tətbiq edilə bilər». Alim belə qənaətə gəldi ki, neftdən yalnız kerosin almaq son dərəcə yanlışdır: «...Səhv bağışlanılındır, tarixidir, lakin öldürücüdür. Bu, Bakı nefti ilə Amerika neftini qarışdırmaq anlamından irəli gəlirdi». Alim hesab edirdi ki, Rusiya neft işi tamamilə Amerika kerosininin qiymətindən asılı qalır. D.Mendeleyevin söyləri 1876-cı ildə aksizin ləğvinə gətirib çıxardı. Rusiyada neft işi sürətlə irəlilədi və on il sonra artıq Rusiya tamamilə öz (Bakı) kerosinini istifadə etməyə başladı.

1879-cu ildə Bakıda neftin hasilatı və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən Nobel qardaşlarının “Branobel” adlanan irimiqyaslı neft sənayesi şirkəti yaradıldı. Onun

yaradıcıları Lüdviq, Robert və Alfred Nobellər və onların dostu Petr Bilderlinq oldu. Nobellərin neftayırma zavodunda bir sıra əsaslı texniki yenidənqurma işləri aparıldı. 1879-cu ildə K.V. Buxovskinin «Mantaşov və KO» cəmiyyətinin iştirakı ilə «Qara şəhər»də neft-yağ zavodunun əsası qoyuldu.

«Qolos» (Səs) qəzetinin 1880-ci il 22 sentyabr tarixli sayında D. Mendeleevin «Bakı nefti ilə nə etməli?» adlı məqaləsi dərc olundu. Alim neft emalı sənayesinin səmərəli yerləşdirilməsi məsələsini müzakirə edir, neft zavodu sahibkarlarına sübut etməyə çalışırdı ki, emal zavodları neft məhsullarının istehsalının təşkili üçün lazımi materialların, fəhlə qüvvəsinin olduğu yerlərdə inşa edilməlidir. 1880-ci ilin 21 oktyabrında “Novoe vremya” qəzetində gedən «Bakı nefti haqqında məsələlər üzrə» məqaləsində isə o, neftayırma zavodlarının səmərəli yerləşdirilməsinə dair fikirlərinə qarşı çıxan Lüdviq Nobellə Konon Lisenkə iradlarını bildirdi. Alim ilk dəfə kerosin alınandan sonra neft qalıqlarından sürtkü yağları istehsalı üçün istifadə olunmasını təklif etdi.

1880-ci ildə Qafqazdan qayıdarkən o yazırdı: «...Ən əvvəl mən tanınmış zavod sahibi c. Raqozinlə danışmağı vacib hesab etdim; o, son illər Bakı neftinin keyfiyyətlərindən istifadə edərək, ondan əla sürtkü yağları almağı bacarmışdır və bu yağlar baha qiymətə həm Rusiyada, həm də xaricdə böyük həcmdə satılmağa başlanmışdır”.

1881-ci ildə Konstantinovoda V.Raqozinin zavodunda D.Mendelejev Bakı neftindən istifadə etməklə özünün neftin fasiləsiz distilləsi qurğusunu sınaqda. Tədqiqatları alimi inandırdı ki, Bakı nefti axıradək distillə oluna bilmək və bir sıra yararlı məhsullar vermək qabiliyyətindədir. Əgər ilkin material və daşınma ucuz başa gələrsə, hər yerdə satılmaq imkanı tapa bilər».

1882-ci ildə isə «Branobel» şirkətində ilk dəfə D.Mendeleevin təklif etdiyi neftin fasiləsiz distilləsinin sənaye prosesi həyata keçirildi. Neft emalı qalıqları C.R.Lensin təklifi ilə neft daşıyan buxar mühərrikli gəmilərdə (paroxodlarda) yanacaq kimi istifadə olunmağa başlandı. Qeyd edək ki, neftin fasiləsiz distilləsi ABŞ-da yalnız 1906-cı ildə həyata keçirildi.

XIX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında zavodlarda neftin distilləsi iki üsulla aparılırdı: dövrü və fasiləsiz. Sonuncusu neft məhsullarının hazırlanmasının

təkmilləşdirilməsində mühüm idi və irihəcmli istehsalda tətbiq olunurdu. 1883-cü ildə «Branobel» şirkətinin Bakı zavodlarının birində V.Şuxov və İ.Elinin konstruksiyası əsasında D.Mendeleyev üsulu ilə nefti ayırmaq üçün dünyada ilk kub batareyası quruldu. Buna «nobel batareyası» da deyirlər.

1885-ci ildə ilk dəfə Bakıda S.M.Şibayev zavodunda yağlı qudrunun krekinqi vasitəsilə benzin və kerosini əldə etmək üçün sənaye qurğusu tikildi. 1886-cı ilin 26 dekabrında Ticarət və Manufaktura Departamenti «Neftin parçalanması və fasiləsiz distillə edilməsi üçün təkmilləşdirilmiş kub sistemi» ixtirasına görə L.Nobelə imtiyaz (patent) verdi.

Neftayırma zavodları inkişaf etdikcə (onlardan biri «Rus-Qafqaz Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən tikilən indiki «Azneftyağ» zavodudur) həm Bakıda, həm də Rusiyanın digər yerlərində yerli istehsaldan olan kerosin daxili bazarda özünə yer tutmağa başladı. Bir müddət sonra xaricdən kerosin idxalı daxili bazardan sıxışdırıldı və Bakının sayəsində 1885-ci ildən artıq Amerika kerosininin Rusiyaya idxalı dayandırıldı. Ancaq Rusiyanın daxili bazarında yerli istehsalla Amerikadan gətirilən kerosin arasında uzun və amansız rəqabət oldu.

1886-cı ilin 8 və 15 dekabrında Rusiya Maliyyə Nazirliyinin nəzdində neftə qoyulan vergi barədə məsələlər üzrə iki iclas keçirildi. Bakı Birca Cəmiyyətinin və Dövlət Əmlak Nazirliyinin nümayəndəsi kimi çıxış edən D.Mendeleyev «Rus və Amerika neftlərindən durulaşdırılmış yağlar» adlı məruzə etdi. O yazırdı: «Bakıda nə gördümsə və öyrəndimsə, məni belə bir fikrə gətirdi, ...ən vacibi odur ki, Rusiyanın mərkəzində zavodların tikilməsi barədə ucadan və təkidlə deməliyik - bunun vaxtı çatıb». D.Mendeleyev maliyyə naziri Nikolay Bunqeyə müraciətində bildirdik ki, neft məhsullarına vergi qoyulmasını məqsədəuyğun hesab etmir.

1888-ci ildə «Branobel» və «Elrix» zavodlarında V.Şuxovun hazırladığı tələb olunan keyfiyyətdə məqsədli neft məhsulları almaq üçün defleqmatör quraşdırıldı. Onların sayəsində Nobelin bütün zavodlarında yayın qızmar vaxtı texnoloji suyu soyutmaq üçün soyuducu qurğuların (qradirnilərin) tikilib istifadəyə verildi. Dünyada ilk dəfə V.Şuxov və S.Qavrilov krekinq zamanı birbaşa odla qızdırılan metal kublardan istifadənin əvəzinə, qızmar qazların təsirinə məruz qalan düz və ya spiralvari əyilmiş borular sistemini təklif etdilər. Krekinq-prosesin ilk ixtiraçısı olan

V.Şuxov bu sahədə amerikalı Uilyam Bartonu 20 ildən çox qabaqladı. Məşhur ingilis səyyahı, yazıçı-jurnalist Çarlz Marvin 1886-cı ildə Londonda çap olunan «Bakı - Avropa neftidir» kitabında H.Z.Tağıyevin zavodlarında Bakı neftindən yeni yanacaq - benzin istehsal edilən ilk sahibkarlardan olduğunu yazırdı. H.Z.Tağıyev hesab edirdi ki, kerosin istehsalçılarının ittifaqında birləşərək daxili bazarda rəqabəti aradan götürə, xarici bazarı zəbt edə, amerikalılarla satış bazarını bölüşdürə bilərlər.

A.Rotşildin şirkəti 1887-ci ildən öz məhsulları ilə bərabər digər 40-50 Bakı neft sənayeçilərinin ağ neftinin (kerosininin) də komisyon satışını başladılar. Xarici bazara çıxmaq, satış dairəsini genişləndirmək fikrini 1889-cu ildə rus neft sahibkarı V.İ.Raqozin də təkrar etdi. Amerikalılarla rəqabəti udmaq Bakı kerosin istehsalçılarının vahid ittifaqı yaradılacağı halda mümkün idi. 1893-cü ildə S.-Peterburqda neft sənayeçilərinin iclasında bu fikirin həyata keçirilməsi qərara alındı və «Bakı neft zavodçularının ittifaqı» yaradıldı. Ancaq bu sahədə Nobel qardaşları və Rotşildlər ailəsinin yaratdıqları «İttifaq» inhisarçı olaraq qaldı.

Rusiyada 1872-ci ilin sonunda iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra, neftayırma zavodlarının sayı artdı. 1893-cü ildə yalnız Bakı neft rayonunda 69 belə zavod var idi. 1890-1891-ci illərdə Bakıda «Branobel» şirkəti kimya sənayesinin tələbatı üçün yalnız benzin istehsal edən kiçikhəcmli zavodu inşa etdirdi. Sonralar benzin Bakı neftayırma müəssisələrinin əsas məhsullarından birinə çevrildi. Bakıda 1892-ci ildə 3, 1900-cü ildə 4 xüsusişədirilmiş benzin zavodu var idi.

XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyadakı neft zavodları imperiyanın neft məhsullarına, yüksək keyfiyyətli sürtkü yağlarına tələbatını tam ödəyirdi. «Bakı neft sənayesinin 1892-ci il üzrə icmalında keyfiyyətli sürtkü yağlarının istehsalında xammal olan Bakı neftinin Rusiya iqtisadiyyatında və xaricdə satışında əhəmiyyətli rol oynadığı qeyd edilib. 1893-ci ildə neft məhsullarının satışında razılaşıdırılmış və rəqabətədavamlı siyasət aparmaq üçün «Bakı kerosin zavodçularının ittifaqı» yaradıldı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiyada istehsal edilən neftin 75 faizi buxar qazanlarının işlədilməsində istifadə olunurdu. Yanacağın əsas istehlakçıları sənaye sahələri, dəmir yolu və su nəqliyyatı idi. Bu illər Bakı rayonunda neft hasilatının azalmasına baxmayaraq, neft məhsullarının istehsalı əvvəlki səviyyədə idi.

Ümumi neft məhsullarının istehsalında mazut və digər qalıqların payı 50 faizdən artıq, işıqlandırma yağları 26 faiz, sürtkü yağları 7,3 faiz, benzin və digər məhsullar idi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Bakıda aparılan elmi işlər dünya neftayırma sənayesinə ciddi təsir göstərdi. 1918-ci ildə V.V.Markovnikovun elmi işləri əsasında N.Zelinski ağır neft tullantılarından benzin alınmasının katalitik yolunu işləyib-hazırladı. Neftin emalı sahəsində Bakı kimya-texnoloqlarının elmi məktəbinin banisi professor L.Q.Qurviç neft və neft məhsullarının fiziki-kimyəvi təmizlənməsinin əsaslarını yaradaraq onların emalı üsullarını təkmilləşdirdi.

Neft emalının birinci mərhələsi başa çatarkən, yəni 1922-ci ildə Rusiya imperiyasının ərazisində dövlət quruluşu formaca dəyişmişdi. Hakimiyyət sovetlərin əlinə keçmiş, neft sənayesi də milliləşdirilmişdi.

1920-ci ildə Azərbaycanda neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra neft sənayesinin inkişafının ikinci mərhələsi başlayır. 1921-ci ildə neft hasilatı azalaraq 2,4 mln. tona enir. *II mərhələdə* axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda bir sıra yeni neft yataqları (xüsusilə Qala, Buzovna-Maştağa və s.) aşkar edilib istismara verilir və neft hasilatı 20 il ərzində 23,6 mln. tona çatdırılır ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının 76%-ni təşkil edir.

Azərbaycan İkinci dünya müharibəsinə qədər Sovet İttifaqının əsas neft bazası idi. Abşeronda neft və onunla əlaqədar sənaye sahələrinə çoxlu əsaslı vəsait qoyulurdu və bu sahələrin inkişafı hesabına Azərbaycanda sənaye nisbətən sürətlə inkişaf edirdi. İkinci dünya müharibəsinə qədər olan dövrdə Azərbaycanda xalq təsərrüfatına bütün kapital qoyuluşunun 65%-i sənayenin inkişafı üçün yönəldilirdi. Sonrakı beşilliklərin heç birində xalq təsərrüfatına kapital qoyuluşunda sənayenin payı bu qədər yüksək olmamışdı. Həm də bu dövrdə sənayeyə kapital qoyuluşunun 80%-ə qədəri, o cümlədən birinci beşillik dövründə 86,4 %-i neft və onunla əlaqədar olan sahələrin payına düşürdü. Bütün bunlar İkinci dünya müharibəsinə qədər ən çox neft və onunla əlaqədar sahələrin hesabına Azərbaycanda sənayenin sürətlə inkişafını təmin edirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində müharibənin tələbatını ödəmək məqsədilə neft və onunla əlaqədar sahələrin inkişafı ön plana çəkildi. Akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə aviasiya benzini istehsalının yeni texnologiyası hazırlandı. Azərbaycanda yüksəkoktanlı benzin istehsalına başlandı.

Azərbaycanda neft hasilatı SSRİ-də çıxarılan neftin 71,4 faizini təşkil edirdi. Azərbaycan neftçiləri müharibə illərində ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin və başqa neft məhsulları verirdilər. Müharibə zamanı hər beş təyyarə, tank və avtomaşından dördü Bakı mədənlərində çıxarılan, onun neft emalı zavodlarında istehsal olunan yanacaq ilə işləyirdi. Müharibə illərində cəbhənin neft tələbatının 70, yüksək oktanlı benzin və sürtgü yağına olan ehtiyacının 100 faizini Bakı ödəyirdi. 1942-ci ildə Bakının sənaye müəssisələrində 130 növ müxtəlif silah, hərbi sursat istehsal edilirdi. Qısa müddət ərzində Bakı döyüşən ordunun mühüm cəbbəxanalarından birinə çevrildi.

Müharibədən sonra isə Azərbaycan neft sənayesində daha böyük uğurlar əldə edildi və 1949-cu ildə dünya təcrübəsində ilk dəfə dənizdən neft çıxarılmasına başlandı. Belə ki, həmin ilin 7 noyabr tarixində Neft Daşlarında 942 m dərinlikli 1№-li quyu (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 ton hasilatla istismara daxil oldu və bununla da dənizdə neftçixarmanın əsasını qoyuldu. Yataq üzrə ilk geoloq Ağa Qurban Əliyev olmuşdur

Neft sənayesi neft maşınqayırması, cihaz və alətlərin qayırma, qara metallurgiya, ilk növbədə neftçixarma üçün borular istehsalı, elektroenergetika və s. yaranması əsasında respublikada çox güclü sənaye kompleksinin meydana gəlməsini təmin etdi.

Neft sənayesinin inkişafının *III mərhələsi* 1950-ci ildə "Neft Daşları" yatağının istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı ilə başlanır və bu dövr 1969-cu ilə kimi davam edir. Bu mərhələdə dəniz geoloji-kəşfiyyat işləri genişlənir, bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilib istismara verilir (Qum-dəniz, Səngəçal-Divannı-dəniz-Xərə-Zirə a.-sı, Bahar, Bulla-dəniz, Darvin küpəsi, Palçıq pilpilesi və s.), dəniz qazma işlərinin (o cümlədən axtarış - kəşfiyyat qazmasının), hidrotexniki neft qurğularının tikilməsinin texnika və texnologiyası, dənizdə neftçixarmanın infrastrukturunu inkişaf etdirilir.

Belə ki, 1950-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycan planetimizin ən böyük və qüdrətli dövlətlərindən biri olan Sovet İttifaqının karbohidrogen xammalı istehsal edən əsas regionu olaraq qalırdı və o özünün bu mövqeyini Qərbi Sibirin zəngin neft sərvətlərinin 50-ci illərin axırlarında geniş miqyasda mənimsənilməsinə başlanması dövrünə kimi saxlamışdı. 50-60-cı illərdə Sovet İttifaqının başqa regionlarında zəngin

neft ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan neftinə maraq xeyli azaldı, bu sahələrin inkişafının zəifləməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın artım sürətinə mənfi təsir göstərməyə başladı. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan əksər sovet respublikaları kimi, Azərbaycan SSR də öz iqtisadiyyatının inkişafını müstəqil halda istiqamətləndirmək səlahiyyətlərindən məhrum idi. Ona görə də respublikanın hətta malik olduğu sərvətləri əsasında öz milli iqtisadiyyatını səmərəli və dolğun inkişaf etdirmək mənafeələrinə uyğun istehsalın zəruri sahələrini yaratmaq üçün təşəbbüs göstərmək imkanları müəyyən çərçivə dairəsində idi.

IV mərhələ 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft və qaz sənayesinin də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə səciyyələnir və bu da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin xüsusilə dəniz neftinin hasilatının inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır. 1970-ci ildə "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyi (İB) yarandı və SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etdi.

Bu tarixə kimi Xəzər dənizində istifadə olunan texniki vəsait yalnız dənizin dərinlikləri 40 m-ə qədər olan sahələrdə işləməyə imkan verirdi. Həmin dövrdə Xəzərin Azərbaycan sektorunda 40 m-dək dərinlikdəki perspektivli sahələrdə demək olar ki, bütün neft-qaz yataqlarının hamısı aşkar olunmuşdu. Dənizdə neft və qazın hasilatının artırılması daha böyük dərinliklərdə yatan neft və qaz yataqları ilə bağlı idi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə "Azərbaycan" kran gəmisi işə başladı. Bundan başqa ilk vaxtlarda dənizin 70 m dərinliyində olan sahələrdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün "Xəzər" tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən "Şelf" tipli yarım dalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha

dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.).

Bu dövrdə dünyada analoqu olmayan Dərin Dəniz Özülləri zavodunun Azərbaycanda, Bakıda tikilməsi üçün o zaman Sovetlər məkanında 450 mln. ABŞ dollarının ayrılması, bunun üçün belə bir icazəni alınmasına nail olunması (bu zavodun Həştərxanda tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu) cənab Heydər Əliyevin möhkəm iradəsinin və cəsarətinin nəticəsi idi. Bütün bu müsbət dəyişikliklərin nəticəsi idi ki, həmin dövrdə şəhər əhalisinin artması sürətinə görə Bakı, keçmiş ittifaqın paytaxt şəhərləri içərisində birincilər sırasında idi. 1970-ci ildə respublikada olan 60 şəhərin dördündə (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir) bütün şəhər əhalisinin 63%-i, qalanlarında isə 37%-i yaşayırdı. Lakin bu prosesin mənfi tərəfi də Bakı şəhərində mənzil sahəsinə və digər sosial obyektlərə olan ehtiyacın ödənilməsi sahəsindəki çətinlikləri daha da ağırlaşdırması idi.

1970-ci ildə Azərbaycan SSR-də sənayenin əsas istehsal fondlarının 70%-i, istehsal olunan məhsulun isə cəmi 40%-ə qədəri yanacaq, energetika, metallurgiya və kimya sənayesi sahələrinin hesabına əldə edilirdi. Sənaye məhsulunun cəmi 22%-ni verən yanacaq sənayesinin payına o zaman sənayedə qoyulan bütün kapitalın 50%-dən çoxu düşürdü.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda həm bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının, həm də regionların gələcək sürətli inkişafını təmin edə bilən istehsal, elmi-texniki və kadr potensialı yaranmışdı. Keçmiş SSRİ əhalisinin yalnız 2,5%-nin yaşadığı Azərbaycan bir çox əsas sənaye məhsulları istehsalına görə ittifaq sənayesində nisbətən xeyli yüksək yer tuturdu. Belə ki, 80-ci illərin ortalarında ittifaq üzrə neft mədən avadanlıqları istehsalının 70%-i, o cümlədən 1970 – 1985-ci illərdə dərinlik nasosları istehsalının hamısı, elektrik qaynaq avadanlıqlarının 10,5%-i, kauçuk sodanın 7,8%-i, şərab və şərab məhsullarının 1/3 hissəsindən çoxu, məişət

kondisionerlərinin hamısı, soyuducuların 5,7%-i, pambıq ipliğinin 9,6%-i, ipək xammalının 11,7-i və s. Azərbaycanın payına düşürdü. 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması bütövlükdə SSRİ-də olduğuna nisbətən daha sürətlə həyata keçirildiyindən əsas kapital da burada SSRİ-də olduğuna nisbətən daha böyük həcmdə artmış və işçilərin fondla silahlanma səviyyəsi daha yüksək olmuşdu. Bir işçiyə düşən əsas fondların dəyəri keçmiş SSRİ üzrə 1980-ci ildə 13,3 min rubl, 1985-ci ildə 17,8 və 1990-cı ildə 24,2 min rubl təşkil edirdisə, Azərbaycanda bu göstəricilər xeyli yüksək olub, müvafiq surətdə 1980-ci ildə 19,5 min rubl, sonrakı illərdə 24,5 və 33,4 min rubla bərabər olmuşdu. Azərbaycan SSR-in vəsaiti və ondan göndərilən xammalla işləyən bir çox müəssisələr Ukrayna, Rusiya və digər respublikalarda fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərin ortalarında Azərbaycanda güclü istehsal potensialı yarandığını başqa faktlar da sübut edir. Misal üçün 80-ci illərdə Azərbaycandan ittifaq fonduna ayrılan məhsul Azərbaycana gətiriləndən hər il orta hesabla 2,0 milyard rubl, ayrı-ayrı illərdə isə daha çox olmuşdu.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatının daha əhatəli və böyük yüksəlişi XX əsrdə 70 ildən artıq bir dövrü əhatə edən Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası zamanına təsadüf edir.

Neft sənayesinin müasir vəziyyəti tədqiqat işinin gələn bölmələrində ətraflı izah ediləcəkdir.

1.2 Sovet dövründə Azərbaycanla neft sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra 28 aprel 1920-ci il tarixdə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulur. Həmin tarixdən etibarən Azərbaycanda hakimiyyət Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə keçdi. Müvəqqəti İnkilab Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin tərkibinə ancaq azərbaycanlılar daxil idi. Xalq Komissarları Sovetinə N.Nərimanov başçılıq edirdi. Real hakimiyyət daha çox hələ 1920-ci ilin fevralında yaradılmış Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının - AK(b)P-nin əlində idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının daha əhatəli və böyük yüksəlişi XX əsrdə 70 ildən artıq bir dövrü əhatə edən Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası zamanına təsadüf edir. Bu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının əksər sahələri əvvəlki dövrlərlə müqayisədə sürətlə və kompleks inkişaf etmiş, güclü sənaye potensialı yaranmışdı. Azərbaycan İkinci dünya müharibəsinə qədər Sovet İttifaqının əsas neft bazası idi. Abşeronda neft və onunla əlaqədar sənaye sahələrinə çoxlu əsaslı vəsait qoyulurdu və bu sahələrin sürətlə inkişafı hesabına Azərbaycanda sənaye nisbətən sürətlə inkişaf edirdi. İkinci dünya müharibəsinə qədər olan dövrdə Azərbaycanda xalq təsərrüfatına bütün kapital qoyuluşunun 65%-i sənayenin inkişafı üçün yönəldilirdi. Sonrakı beşilliklərin heç birində xalq təsərrüfatına kapital qoyuluşunda sənayenin payı bu qədər yüksək olmamışdı. Həm də bu dövrdə sənayeyə kapital qoyuluşunun 80%-ə qədəri, o cümlədən birinci beşillik dövründə 86,4 %-i neft və onunla əlaqədar olan sahələrin payına düşürdü. Bütün bunlar İkinci dünya müharibəsinə qədər ən çox neft və onunla əlaqədar sahələrin hesabına Azərbaycanda sənayenin sürətlə inkişafını təmin edirdi. 1941-ci ildə Azərbaycan neft sənayesində ən çox neft – 23,6 milyon ton çıxarırdı.

İkinci dünya müharibəsi illərində müharibənin tələbatını ödəmək məqsədilə neft və onunla əlaqədar sahələrin inkişafı ön plana çəkildi. Akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə aviasiya benzini istehsalının yeni texnologiyası hazırlandı. Azərbaycanda yüksəkoktanlı benzin istehsalına başlandı. Müharibə illərində cəbhənin neft tələbatının 70, yüksək oktanlı benzin və sürtgü yağına olan

ehtiyacının 100 faizini Bakı ödəyirdi. 1942-ci ildə Bakının sənaye müəssisələrində 130 növ müxtəlif silah, hərbi sursat istehsal edilirdi.

1948-ci ildə respublika sənayesi müharibədən əvvəlki səviyyəni üstələyən məhsul buraxılışına nail olmuş, 1950-ci ildə Azərbaycanın sənaye məhsulu 1940-cı ilə nisbətən 39% artmışdı. 1941–1970-ci illərdə 146 və ya bütün 1920 – 1970-ci illərdə tikilmiş sənaye obyektlərinin 60%-i qədər iri sənaye müəssisələri istifadəyə verilmişdi. Azərbaycan sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayan Sumqayıt boruyayma, alüminium və sintez-kauçuk zavodları, Gəncə Alüminium Zavodu, Daşkəsən Filiz Saflaşdırma kombinatı, Mingəçevir su-elektrik stansiyası və sairə iri müəssisələr tikilib istifadəyə verilmişdi.

Bu illərdə Sumqayıt, Mingəçevir, Əli-Bayramlı (indiki Şirvan), Daşkəsən kimi yeni sənaye şəhərləri yaranmış, Naxçıvan, Xankəndi, Quba, Qazax, Salyan, Neftçala və başqa şəhərlərdə sənayenin gələcək daha güclü inkişafı üçün təməl qoyulmuşdu. Ümumi sənaye məhsulu istehsalında Bakı şəhərinə düşən hissənin xüsusi çəkisi 1913-cü ildəki 91,4%-dən 72,8%-ə düşmüşdü.

1949-cu ildə dünya təcrübəsində ilk dəfə dənizindən neft çıxarılmasına başlandı.

Neft sənayesi neft maşınqayırması, cihaz və alətləşmə, qara metallurgiya, ilk növbədə neftçixarma üçün borular istehsalı, elektroenergetika və s. yaranması əsasında respublikada çox güclü sənaye kompleksinin meydana gəlməsini təmin etdi.

50-60-cı illərdə Sovet İttifaqının başqa regionlarında zəngin neft ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan neftinə maraq xeyli azaldı, bu sahələrin inkişafının zəifləməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın artım sürətinə mənfi təsir göstərməyə başladı. 1970-ci ildə Azərbaycan SSR-də sənayenin əsas istehsal fondlarının 70%-i, istehsal olunan məhsulun isə cəmi 40%-ə qədəri yanacaq, energetika, metallurgiya və kimya sənayesi sahələrinin hesabına əldə edilirdi. Sənaye məhsulunun cəmi 22%-ni verən yanacaq sənayesinin payına o zaman sənayedə qoyulan bütün kapitalın 50%-dən çoxu düşürdü.

70-ci illərə qədər olan dövrdə şəhər əhalisinin artması sürətinə görə Bakı, keçmiş ittifaqın paytaxt şəhərləri içərisində birincilər sırasında idi. 1970-ci ildə respublikada olan 60 şəhərin dördündə (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir) bütün şəhər əhalisinin 63%-i, qalanlarında isə 37%-i yaşayırdı. Bu da Bakı şəhərində mənzil

sahəsinə və digər sosial obyektlərə olan ehtiyacın ödənilməsi sahəsindəki çətinlikləri daha da ağırlaşdırırdı.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda həm bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının, həm də regionların gələcək sürətli inkişafını təmin edə bilən istehsal, elmi-texniki və kadr potensialı yaranmışdı. Keçmiş SSRİ əhalisinin yalnız 2,5%-nin yaşadığı Azərbaycan bir çox əsas sənaye məhsulları istehsalına görə ittifaq sənayesində nisbətən xeyli yüksək yer tuturdu. Belə ki, 80-ci illərin ortalarında ittifaq üzrə neft mədəni avadanlıqları istehsalının 70%-i, o cümlədən 1970 – 1985-ci illərdə dərinlik nasosları istehsalının hamısı, elektrik qaynaq avadanlıqlarının 10,5%-i, kauçuk sodanın 7,8%-i, şərab və şərab məhsullarının 1/3 hissəsindən çoxu, məişət kondisionerlərinin hamısı, soyuducuların 5,7%-i, pambıq ipliğinin 9,6%-i, ipək xammalının 11,7-i və i.a. Azərbaycanın payına düşürdü. 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması bütövlükdə SSRİ-də olduğuna nisbətən daha sürətlə həyata keçirildiyindən əsas kapital da burada SSRİ-də olduğuna nisbətən daha böyük həcmdə artmış və işçilərin fondla silahlanma səviyyəsi daha yüksək olmuşdu. Bir işçiyə düşən əsas fondların dəyəri keçmiş SSRİ üzrə 1980-ci ildə 13,3 min rubl, 1985-ci ildə 17,8 və 1990-cı ildə 24,2 min rubl təşkil edirdisə, Azərbaycanda bu göstəricilər xeyli yüksək olub, müvafiq surətdə 1980-ci ildə 19,5 min rubl, sonrakı illərdə 24,5 və 33,4 min rubla bərabər olmuşdu. Azərbaycan SSR-in vəsaiti və ondan göndərilən xammalla işləyən bir çox müəssisələr Ukrayna, Rusiya və digər respublikalarda fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərin ortalarında Azərbaycanda güclü istehsal potensialı yarandığını başqa faktlar da sübut edir. Məsələn üçün 80-ci illərdə Azərbaycandan ittifaq fonduna ayrılan məhsul Azərbaycana gətiriləndən hər il orta hesabla 2,0 milyard rubl, ayrı-ayrı illərdə isə daha çox olmuşdu.

Sovet dövründə Azərbaycanda neft sənayesi müxtəlif inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Belə ki, bu dövrdə neft sənayesinin inkişafının əsas xüsusiyyəti onun ayrı-ayrı sahibkarların və milyonçuların əlindən alınaraq dövlət tərəfindən birbaşa nəzarətə götürülməsi olmuşdur. Bu zaman neft sənayesinin inkişafı pərakəndə vəziyyətdən sistemli vəziyyətə gətirilmişdir. Sovet imperiyasının maraqlarına uyğun olaraq inkişaf etdirilən neft sənayesi özü ilə birlikdə sənayeləşmənin də inkişafına

təkan vermişdir. Bu dövrdə neft sənayesinin inkişafının əsas xüsusiyyəti xammal olaraq satılması və ondan əldə olunan gəlirlərin ölkədə kənd təsərrüfatının və sənayeləşmənin inkişafına yönəldilməsi olmuşdur. Bundan başqa yeni yaradılan sovet sənayesinin də neftə olan tələbatının ödənilməsində neft sənayesinin inkişafı əsas rol oynamışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında da onun neft-qaz ehtiyatları ilə xeyli zəngin olması və bu ehtiyatların mənimsənilməsində keçmiş sovet dövlətinin imperiya mənafeyi ilə bağlı maraqları mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın Sovet imperiyası tərkibinə daxil olmasından sonra ilk olaraq Azərbaycan nefti birbaşa sovet iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və sənayeləşmənin həyata keçirilməsi üçün lazım olan maddi vəsaitin əldə olunmasına yönəldilirdi. Bu Azərbaycan neft sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərsə də, milli neft ehtiyatlarımızın imperiya xeyrinə istifadəsinə gətirib çıxarırdı. Bu dövrdə imperiya tərkibində olan və heç bir sərvəti olmayan dövlətlər də Azərbaycan nefti hesabına öz iqtisadiyyatlarını qura bilmişdir. Məsələn onda idi ki, sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusən sənayeləşdirmə illərində xaricə ixrac edilən yüksək keyfiyyətli Azərbaycan neftindən əldə edilən vəsait yeni texnika və texnologiyalar alınmasına, keçmiş SSRİ-nin geniş sənayeləşmə layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilirdi. Digər tərəfdən, uzun müddət ölkənin özündə müasir iqtisadiyyatın inkişafı da xeyli miqdarda müxtəlif neft məhsulları tələb edirdi.

Sovet hakimiyyəti dövründə neft sənayesinin inkişafı şərtlərinin əsas amillərindən biri də Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması və ölkənin hələ tam güclənməmiş iqtisadiyyatında neftin həlledici faktor olması idi. Bundan başqa ölkənin bu dövrdə hərbi texnikasının neftə olan ehtiyacının ödənilməsində də neft sənayesinin inkişafı həlledici rol oynamışdır. Neftdən əldə olunan yüksək oktanlı benzin sovet təyyarələrinin müharibənin gedişində dönüş yaratmasına səbəb olmuşdur.

İkinci dünya müharibəsində faşist Almaniyası üzərində qələbənin təmin edilməsində Sovet İttifaqının əsas neft istehsalı mərkəzi olan Azərbaycanın müstəsna rolu son dərəcə yüksək qiymətə layiqdir. Lakin qabaqcıl dünya ölkələrinin keçdiyi inkişaf yolunun belə bir gerçəkliyi məlumdur ki, istehsalın aparıcı sahələri ilk növbədə hər ölkənin məhsuldar qüvvələrinin hərtərəfli kompleks artımına müxtəlif dərəcədə öz

hələddici təsirini göstərirdi. Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddət aparıcı sahə olan neft-qaz sənayesinin onun ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə təsiri bir qədər fərqli olmuşdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, respublikada neft-qaz hasilatının artmasının tələbi müxtəlif emal sənaye sahələrinin, habelə onun yüksək səviyyədə inkişafını bilavasitə təmin edən çoxsaylı xidmət sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bu əlaqəli sahələr kompleksi uzun müddət respublika sənayesinin ümumi məhsulunun yarısından çoxunu, bəzən hətta bir qədər artığını verirdi. Həmin dövrlər respublikanın müxtəlif başqa təbii sərvətlərinin mənimsənilməsi əsasında onun iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafını məhdudlaşdıran başlıca səbəblərdən biri tələb olunan vəsaitin ayrılmaması idi. Məsələn onda idi ki, yüksək gəlir verən neft sənayesinin inkişafından əldə edilən böyük mənfəətin istifadəsinin əsas sərəncamçısı keçmiş ittifaq hökuməti idi.

Azərbaycan xalqı öz sərvətinin nəticələrindən qarşılaşdığı sosial-iqtisadi vəzifələrin həlli - məqsədləri üçün istədiyi səviyyədə istifadə etmək səlahiyyətinə malik deyildi. Nəticədə ilk baxışda bir qədər ziddiyyətli görünsə də neft sənayesi istehsalın artırılması üçün böyük həcmdə vəsait tələb edilirdi, digər tərəfdən isə aparıcı istehsal sahəsi kimi Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının hərtərəfli kompleks inkişafı məqsədlərinə lazımı dərəcədə təkan vermək imkanından məhrum edilirdi. Neft və onunla əlaqədar sahələr Azərbaycan SSR-in digər xüsusiyyəti xalq təsərrüfatına ümumi kapital qoyuluşunun çox hissəsini özünə cəlb etməklə o zamankı maliyyə münasibətləri çərçivəsində sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın başqa sahələrinin, istehsal və sosial infrastruktur sahələrinin inkişafını xeyli məhdudlaşdırırdı. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan əksər sovet respublikaları kimi, Azərbaycan SSR də öz iqtisadiyyatının inkişafını müstəqil halda istiqamətləndirmək səlahiyyətlərindən məhrum idi. Ona görə də respublikanın hətta malik olduğu sərvətləri əsasında öz milli iqtisadiyyatını səmərəli və dolğun inkişaf etdirmək mənafeələrinə uyğun istehsalın zəruri sahələrini yaratmaq üçün təşəbbüs göstərmək imkanları müəyyən çərçivə dairəsində idi.

Keçmiş Sovet İttifaqının ümumi mənafeələrinə uyğun inkişaf edən neft sənayesinə xeyli vəsait ayrılması ucbatından, həm də bu amili əldə bəhanə tutaraq, Azərbaycanın başqa gərəkli sahələrinin təşkili üçün çox az sərmayə ayrılması, digər tərəfdən isə

sosial-iqtisadi inkişafın başlıca istiqamətlərinin bir qayda olaraq mərkəzdən müəyyən edilməsi şəraitində milli iqtisadi sistemin təşəkkülünün uyğun şəkildə cərəyan etməsi məhdudlaşdırılırdı. Ona görə də uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatında birtərəfli inkişaf meyli - neft-qaz hasilatı və onunla əlaqədar sahələrin üstün kompleks inkişafı meyli səciyyəvi olmuşdu. Bu da onun digər sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi və həllini tapmayan çoxlu sosial problemlər yaranması ilə nəticələnmişdi.

Digər xüsusiyyətlərindən biri də respublikanın zəngin təbii mineral xammalı, energetika, filiz ehtiyatlarının istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi, qara metallurgiya, neft kimyası, kimya, elektrotexnika və cihazqayırma kimi bir çox mühüm sənaye sahələrinin yaradılması sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Lakin bu işlər də çox ləng aparılır, respublikanın kənd təsərrüfatının, əlverişli kurort və turizm imkanlarından çox az istifadə olunurdu.

Ölkədə neft sənayesinin inkişafı tədricən digər sahələrin, xüsusilə də sənayeləşmənin inkişafına neqativ təsir göstərirdi. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı böyük ölçüdə neftdən asılı vəziyyətə salınırdı. Görünür ki, bu da imperiya siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Lakin, 1969-cu ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin birinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə mühüm təsir göstərmişdir. O, ölkədə sənayeləşmənin və kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verən uğurlu layihələr həyata keçirmişdir.

1970-1985-ci illərdə, tarixən qısa bir dövr ərzində, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabriklər, istehsalat sahələri yaradıldı. 213 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu. Bu illərdə istehsal olunan sənaye məhsulları öz həcminə görə əvvəlki 50 ildəkinə bərabər idi. Həmin illərin Azərbaycanı nəhəng bir tikinti meydanını xatırladırdı. Bakının və respublika rayonlarının siması büsbütün dəyişmişdi.

Bu gün Bakıya, Azərbaycanın rayonlarına gözəllik, yaraşlıq verən yüzlərlə yaşayış binaları, mehmanxanalar, ictimai binalar, məktəblər, mədəniyyət sarayları, iqtisadiyyatımızın nüvəsini təşkil edən fabriklər, zavodlar, nəhəng sənaye obyektləri,

iri istehsal kompleksləri, su anbarları, dəryaçalar, Kür su kəməri, yaşıllıq zonaları, istirahət ocaqları, neçə-neçə yollar, o cümlədən yurdun şimal-qərb ucqarını paytaxta bağlayan Bakı-Balakən dəmir yolu, Dağlıq Qarabağın mərkəzə - Bakıya bağlılığını artırmaq və orada Azərbaycan mühitini canlandırmaq üçün görülən mühüm tədbirlər, o cümlədən Xankəndinə dəmiryolu çəkilməsi Heydər Əliyev zəkasının, onun yorulmaz fəaliyyətinin, bu böyük insanın bütün varlığına hopmuş Vətən sevgisinin nəticəsi idi.

Azərbaycanın Sovet dövründə inkişafının ən bariz nəticəsi odur ki, həmin dövrdə yaranmış iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensial respublikamızın tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

II FƏSİL. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və neft sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti

2.1 Azərbaycanın neft strategiyası: formalaşdırılması amilləri və reallaşdırılması xüsusiyyətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik dövrünün ilk illərində həm SSRİ dövründən miras qalmış tənəzzül içində idi, həm də səriştəsiz və məsuliyyətsiz idarəçilik nəticəsində daha sürətlə geriləməkdə davam edərək dərin böhran keçirirdi. 1991-93-cü illərdə ölkədə ÜDM-in və sənaye istehsalının həcmi 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 40%, əsaslı vəsait qoyuluşu 3 dəfə, yük dövriyyəsi 4 dəfə azalmışdı.

1991-93-cü illərdə iqtisadi islahatların aparılması sahəsində müəyyən işlər görüldü, ölkədə iqtisadi transformasiyanın başlanmasına imkan verən "İqtisadi müstəqillik haqqında" Konstitusiya Qanunu qəbul edildi, milli valyuta - manat dövriyyəyə buraxıldı, qiymətlər liberallaşdırıldı, iqtisadi sərbəstlik və müəssisələrin müstəqilliyi artırıldı. Lakin ölkədə mal qıtlığı yarandığı üçün müəssisələrin əksəriyyəti inhisarçılığa meyilləndi, milli valyutanın zəruri təminat bazası olmadığına görə onun alıcılıq qabiliyyəti kəskin şəkildə aşağı düşdü və s. Bütün bunlar işsizliyin artması, əhalinin rifahının kəskin sürətdə pisləşməsi ilə nəticələndi. Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışından sonra ölkə iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər aparılmasına başlandı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını dirçəltmək, onun müstəqilliyinin bütün sahələrdə qorunmasını təmin etmək üçün düşünülmüş strategiya hazırlandı və bu strategiyada neft faktoruna üstünlük verildi. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın böyük neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi"ni imzaladı. Bu, ölkəni ağır vəziyyətdən çıxarmağın yeganə çıxış yolu idi. Müstəqil Azərbaycan başqa neft hasil edən ölkələrin keçdiyi yolla getmədi, özünün orijinal inkişaf modelini seçdi.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan Azərbaycan modelinin strateji istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: - sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və özünü inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olan sosial yönümlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması; - ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal sürətdə təsərrüfat

dövriyyəsinə cəlb olunması; - milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasının təmin olunması.

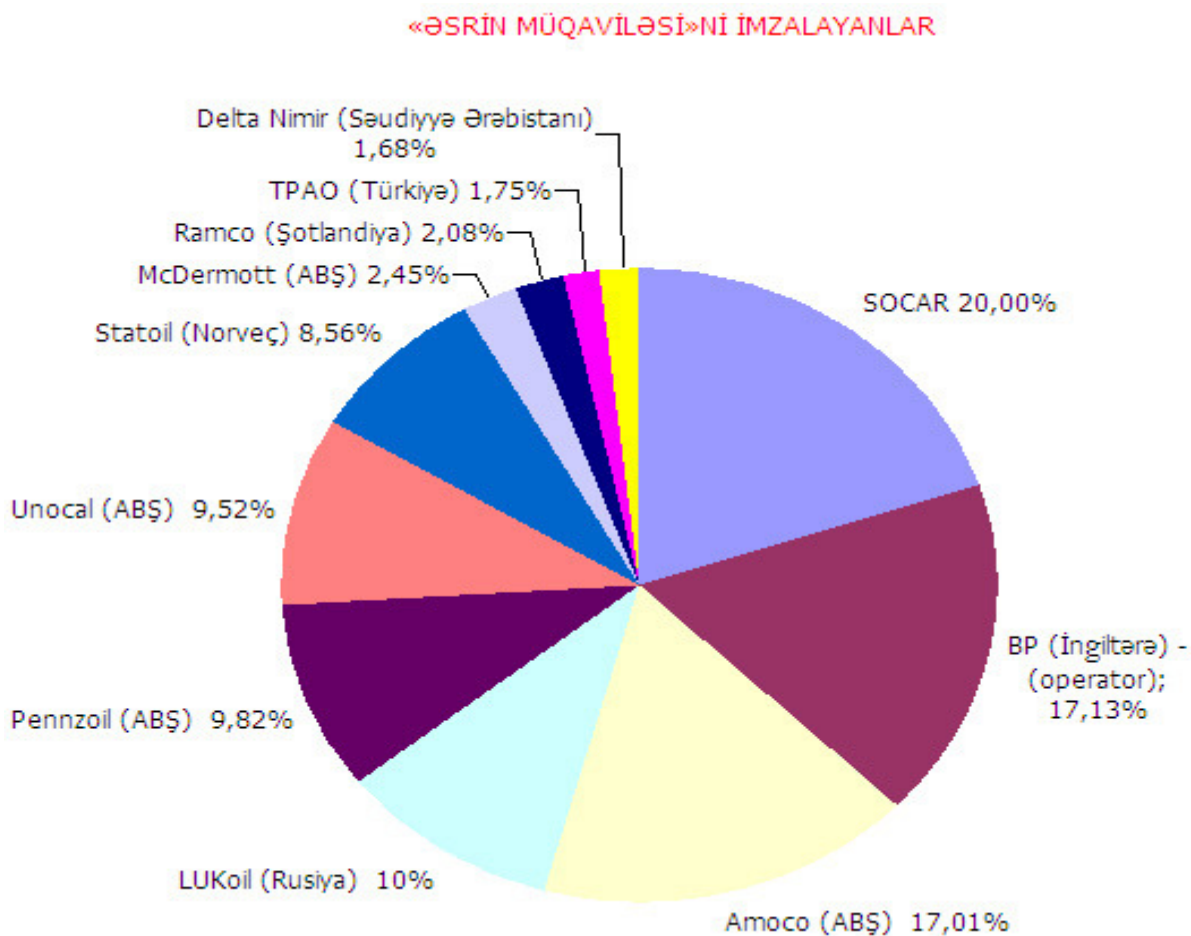
Həmin dövrdə artıq ölkəmizin iqtisadi inkişafı yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdu. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını uzunmüddətli perspektiv üçün təmin etməkdən ibarət idi.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dövləti hərbi təcavüz, daxili çəkişmələr və iqtisadi çətinliklər ilə üzləşmişdir. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışından sonra qısa müddət ərzində sabitlik bərpa olundu və ölkənin iqtisadi imkanlarının səfərbər olunması, dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərinin istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə cəsarətli siyasi addımlar atıldı. Bu baxımdan Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının genişmiqyaslı istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" xüsusi yer tutur. 1993-cü ildən bəri yürüdülmən xarici siyasət region ölkələri, Avropa dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulması, xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edirdi. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı mənafeələrini nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkəylə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi. Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz ehtiyatlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Bu yolda ilk uğur "Əsrin müqaviləsi" kimi tarixə düşmüş neft kontraktı oldu.

1994-cü ilin 20 sentyabrında "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə

işlənməsi haqqında" sazişin imzalanmasıyla Azərbaycan neft sənayesi tarixində tamamilə yeni era başlandı.

Cədvəl 1.

12 dekabr 1994-cü ildə Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya olunan müqavilənin əsas şərtləri aşağıdakılardan ibarət idi:

Müqavilə müddəti - 30 il;

İşlənməsi nəzərdə tutulan yataqlar - "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" və s.

Qiymətləndirilən ehtiyatlar - 511 milyon ton (4 milyard barrel) neft;

Respublikanın mülkiyyəti - 258 milyon ton neft və 55 milyard m³ həcmində səmt qazı;

Xarici şirkətlərin mülkiyyəti - 64 milyon ton neft;

Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu - 10 milyard ABŞ dolları (7,4 milyard dolları Qərb şirkətləri tərəfindən qoyulmalı idi);

Azərbaycanın gəliri - 34 milyard ABŞ dolları;

Xarici şirkətlərin gəliri - 8 milyard ABŞ dolları.

Müqavilə iştirakçılarının payı bu cür bölünmüşdür:

Azərbaycan Respublikasının payı - 80 %;

Bütün şirkətlərin payı - 20 %.

Öz növbəsində 20 % bu qaydada bölünmüşdür:

- "BP" - 17,1267 %;
- "AMOKO" - 17,01 %;
- "LUKoyl" - 10 %;
- "Pennzoyl" - 9,8175 %;
- ARDNŞ - 20 %;
- "Yunokal" - 9,52 %;
- "Statoyl" - 8,5633 %;
- "MakDermott" - 2,45 %;
- "Remko" - 2,08 %;
- "Turkish Petroleum Cor." - 1,75 %;
- "Delta - Nimir" - 1,68 %

Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın "İtoçu" və ABŞ-ın "Eksson" və "Amerada/Hess" şirkətləri də qoşuldular.

Müqaviləyə əsasən ölkəyə 300 milyon ABŞ dolları həcmində bonus ayrılırdı. Eyni zamanda, müqavilədə saziş qüvvəyə mindikdən sonra 18 ay ərzində ilk neftin çıxarılması, 48 aydan gec olmayaraq əsas yataqlarda neft hasilatına başlanılması, 54 ay ərzində neft kəmərinin tikintisinin başa çatdırılması da nəzərdə tutulmuşdu. Qərb konsorsiumu Prezidentin Tibb Fonduna 5 milyon ABŞ dolları, respublikanın sosial təminat fonduna isə 50 milyon ABŞ dolları ayırmış oldu. Müqavilə şərtlərinə əsasən Azərbaycan Respublikası neft yataqlarının istismarına nəzarət və istismarın idarə edilməsi, 3 dəniz yatağındakı neft və qaz ehtiyatlarına sahiblik hüququnu özündə saxlayırdı.

Bu prosesdə gəlir 3 mənbədən alınacaqdı:

1. Təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi hüququndan irəli gələn gəlirlər;
2. Yataqların işlənməsinə investisiya qoyuluşunda iştirak etməklə bağlı gəlirlər;
3. Respublika büdcəsinə konsorsiumun gəlirlərinin $\frac{1}{4}$ hissəsi məbləğində vergi ayırmalarıyla bağlı gəlirlər.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasıyla respublika iqtisadi cəhətdən aşağıdakıları əldə etmiş oldu:

- Layihənin reallaşdırılması Azərbaycan neftinə Avropa bazarına çıxmaq imkanı verdi;
- Azərbaycan beynəlxalq investorların və kredit təşkilatlarının nəzərində daha etibarlı mövqə əldə etmiş oldu ki, bu da ölkəyə strateji layihələrin reallaşması planında imtiyazlı mövqeləri təmin edir;
- Neft sahəsinə daha iri həcmli kapital yatırımları üçün şərait yaranır;
- Respublikaya valyuta ehtiyatlarını yaratmaq və özünəməxsus investisiya siyasəti yürütmək imkanı yaradır;
- Azərbaycanın ümumdünya iqtisadi birliyinə inteqrasiya prosesi sürətlənir;
- Ölkənin texnoloji inkişafının səviyyəsi artır.

Birbaşa iqtisadi mənfəətlərdən əlavə müqavilə digər sahələrə də (maşınqayırma, kənd təsərrüfatı, telekommunikasiya, xidmət sahələri) investisiya qoyuluşu üçün əlverişli zəmin yaratdı. Müqavilə Azərbaycan neft sənayesini dirçəldirdi ki, bu da xeyli iş yerinin yaranmasıyla nəticələndi. Müqavilə imzalandıqdan və 1997-ci ilin 12 noyabrında "Çıraq" platformasından ilk neft hasil olunduqdan sonra Azərbaycan dəniz yataqlarının işlənməsində iştirak etmək istəyən xarici şirkətlərin sayı xeyli artdı. Bugünkü günə qədər 16 dövlətə məxsus 36 aparıcı şirkətlə 26 neft müqaviləsi imzalanıb. Bu müqavilələr əsasında 30 il müddətinə Azərbaycan neft sənayesinə 70 milyard ABŞ dollarına qədər xarici investisiya qoyulmalıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bağlanmış bu müqavilə Azərbaycan xalqının rifah halının yaxşılaşdırılmasında yeni dövrün əsasını qoydu. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təmali ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə sazişlərin imzalanması sayəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Məhz bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi və eyni

zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması bir daha nümayiş etdirildi. "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sisteminə qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz ehtiyatlarının istismarı ildən ilə genişlənir və bunun nəticəsində Azərbaycan özünün enerji təhlükəsizliyini tam şəkildə təmin etmişdir. Dünyanın enerji təminatında da ölkənin xüsusi çəkisi və strateji əhəmiyyəti yüksəlir. Eyni zamanda Şahdəniz yatağında qazın istismarının genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan özünün daxili tələbatını tam ödəməklə bərabər, bu mavi yanacaq növünün beynəlxalq bazarlara ixrac etmək imkanını əldə etmişdir. Qaz nəqliyyat infrastrukturunun, xüsusilə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan Qərbin mühüm qaz ixracatçısına və global enerji təhlükəsizliyinin təminatçılarından birinə çevrilmişdir .

Neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsini xarici şirkətlər ilə birlikdə hasil olunan neftin və qazın iri həcmli nəqlini və xarici bazarlara ixracını təmin edəcək çoxvariantlı boru nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması təşkil etmişdir. Belə ki, neft strategiyasının həyata keçirilməsinin ilk illərində ilk növbədə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri yenidən quruldu, daha sonra neftin və qazın etibarlı və irimiqyaslı ixracını təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərləri tikilərək, istismara verildilər. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin fəaliyyət göstərməsi və bu kəmərlər ilə neftin və qazın nəqlinin ildən ilə genişlənməsi neft strategiyasının mühüm qələbəsi kimi qəbul edilir. Xəzər dənizi ilə Aralıq dənizini birləşdirən bu yeni enerji dəhlizinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara genişmiqyaslı nəqli və ölkədə çoxvariantlı ixrac strategiyasının həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkan yarandı, eyni zamanda ölkənin tranzit potensialı bir neçə dəfə artdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac

boru k em rl rinin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ölkələri v  Mərkəzi Asiya regionu arasında idxal-ixrac münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verildi.

Milli Neft Strategiyasının uęurla reallaşması şəraitində karbohidrogen ehtiyatlarının xarici şirkətlərlə birgə istismarı v  ixracı ildən ilə genişlənir və bunun sayəsində dövlətimizin valyuta daxilolmaları sürətlə artmaqdadır. Azərbaycan iqtisadi inkişaf tempinə görə dünyada birincidir, əhəmiyyətli regional və beynəlxalq layihələrin təşəbbüskarı v  iştirakçısıdır. Dünya iqtisadi sisteminə integrasiya olunma nəticəsində neft gəlirlərinin idarə edilməsi sahəsində iqtisadiyyatda ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə yol açıldı. Bununla əlaqədar neft strategiyasının məntiqi davamı olaraq Azərbaycana daxil olan böyük neft gəlirlərinin toplanması və məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu ildə ulu  nd r Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Neft Fondunun yaradılması ilə neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, onların səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi  c n əsaslı təminat quruldu .

Yaradılark n 271 milyon ABŞ dollarına bərabər olan Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin həcmi hazırda 10 milyard ABŞ dollarını keçmiş və ildən ilə bu vəsait artacaqdır, bu da milli neft strategiyasının reallaşmasının uęurlu nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Dövlətin artan maliyyə imkanları hesabına ölkədə mühüm investisiya, o cümlədən regional proqramların v  infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsinə şərait yaranmışdır. Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən dövlət proqramları və tədbirlərin icrası  r çivəsində ölkənin bütün bölgələrində və Bakı şəhərində müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirilir, təhsil, sosial və digər obyektlərin inşası uęurla davam etdirilir. İnsanların həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial məsələlərin həlli, yoxsulluęun azaldılması istiqamətində mühüm işlər görülür, əhalinin pul gəlirləri artmaqdadır.

 lk nin maliyyə potensialının artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi  c n əlverişli zəmin yaranmışdır. Bununla əlaqədar möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin

həyata keçirdiyi iqtisadi kursun prioritet istiqaməti olaraq Azərbaycanda neft sektoru ilə bərabər qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə bu gün xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə artan neft gəlirləri, o cümlədən Neft Fondunun vəsaiti hesabına ölkədə mühüm infrastruktur və sosial yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir və ölkənin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında, strateji əhəmiyyətli dövlət proqramları və layihələrin maliyyələşdirilməsində, eləcə də regiona investisiya qoyuluşunun təmin edilməsində Dövlət Neft Fondunun rolu ildən ilə artır.

İnfrastruktur layihələrin və regional inkişaf proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi sayəsində ölkəmizin iqtisadi inkişafı üçün güclü baza formalaşdırılır. Azərbaycanın hər bir bölgəsində yeni, müasir tələblərə cavab verən infrastruktur yaradılır, elektrik stansiyaları tikilir, qaz və su kəmərləri çəkilir, yollar salınır. İnfrastrukturun yeniləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər eyni zamanda insanların rahatlığı, firavan yaşayışı üçün həyata keçirilən sosial yönümlü tədbirlərin mühüm tərkib hissəsidir.

Artan neft gəlirləri hesabına ilk növbədə sosial siyasət sayəsində, o cümlədən az təminatlı təbəqələrin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də sayısız tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycanda yeni neft strategiyasının formalaşdırılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOGATE, TRASEKA, TAP, TANAP və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft-qaz mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə müstəqillik dövründə yeni neft strategiyasının formalaşdırılması nəticəsində iqtisadi inkişafın birinci mərhələsi olan (1991-1995-ci illəri əhatə edən) tənəzzül dövrü başa çatdırıldı və ikinci mərhələ olan (1996-2003-cü illəri əhatə edən) makroiqtisadi sabitlik və dirçəliş dövrü başlandı. Yeni neft strategiyasının reallaşdırılması yeni – irimiqyaslı neft kəmərinin işə salınması nəticəsində isə respublikanın iqtisadi inkişafının üçüncü mərhələsi – iqtisadi yüksəliş dövrü başlandı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 13 iyul 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin açılış mərasimində söylədiyi nitqində bildirdiyi kimi "1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə Azərbaycanda böyük neft siyasəti başlanmışdır. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə başlanmış Azərbaycanın yeni neft strategiyası öz imkanlarından istifadə edib bizi qarşıda duran bütün məqsədlərə çatdırdı: "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yataqlarının işlənməsi nəticəsində hasil olunan Azərbaycan nefti bu gün dünya bazarına müxtəlif yollarla ixrac edilir.Xarici neft şirkətlərinin neft sektorundakı fəaliyyəti bizə imkan verir ki, Azərbaycan iqtisadi cəhətdən inkişaf etsin, neft amilindən məharətlə istifadə etsin".

Neft layihələrinin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın bütün zəruri sahələrini inkişaf etdirmək məqsədilə digər əlverişli imkanlardan da istifadə etmək üçün şərait yaradır və çoxsahəli milli iqtisadiyyatın yaradılması meylini gücləndirir.

Neft hasilatının ilbəl artması ilə sənayenin inkişaf istiqaməti və quruluşunda ciddi dəyişikliyin olacağı gözlənilir. Bununla neft-qaz sənayesinin güclü olması ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişafına təsir edəcəkdir. Sözsüz ki, bu, neft gəlirləri hesabına olacaq və milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi artacaqdır. "Üç dəniz əfsanəsi", "Əsrin ən böyük layihəsi", "Avrasiyanın ən böyük arteriyası" adlandırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəməri layihəsinin reallaşması Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının müstəqilliyinin təmin edilməsi üçün əvəzsiz infrastruktur obyektidir, onun ən böyük uğurudur. BTC milli iqtisadiyyatımızın inkişafının ən başlıca istiqamətlərindən biridir. O "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi nəticəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan hasil ediləcək neftin dünya bazarına təhlükəsiz çıxarılmasını mümkün etdi. BTC dünya əhəmiyyətli bir ixrac kəməridir, milli sərhədləri aşsa da, Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, onun inkişafının real göstəricisidir.

Azərbaycanda neft sərvətlərinin idarə edilməsinin səmərəli strategiyasının işlənməsi və onun mərhələlərlə reallaşdırılması hazırkı inkişaf dövründə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiya neft ölkəsi olan respublikamızda uzunmüddətli makroiqtisadi idarəetmənin bir çox strateji məqamlarını əhatə edir və neft gəlirlərinin səmərəli istiqamətlərini özündə əks etdirir.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadi artımın mənbə və amillərinin xeyli dəyişməsi üçün şərait yaranmaqdadır. Bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi iqtisadi siyasət sənədlərində müəyyənləşdirilmişdir. Bu vəzifələr ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi məqsədlərdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərman və sərəncamlarında, təsdiq etdiyi dövlət proqramlarında, çıxışlarında növbəti illər üçün ölkənin inkişafının strateji istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir: makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsi əsas məqsədlərdəndir. Ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlər davam etdiriləcəkdir. Eyni zamanda, iqtisadi artımın keyfiyyətinin prioritetliyinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

2.2 Ölkəmizin neft sənayesinin inkişafının müasir vəziyyəti

"Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan iqtisadiyyatının lokomotivi rolunu oynamış, ona yeni nəfəs vermişdir. Neft hasilatının artımı qısa zamanda əsas ixrac boru kəmərinin inşa olunmasını labüd edirdi. Azərbaycan xalqının maraqlarını daim uca tutan Ulu öndər Heydər Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunu irəli sürdü və sonadək bu ideyanı dəstəkləyərək onun gerçəkləşməsinə nail oldu.

Cədvəl 2.

Cədvəldən də görüldüyü kimi kəmərin çəkilməsi strateji nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Bakını inkişaf etmiş Qərbdən gələn enerji kəməri kimi nəzərdə tutulan kəmərin ətrafında gedən sətir polemika da de-fakto geosiyasi səciyyə daşıyırdı. Təsadüfi deyil ki, 2006-cı il may ayının 28-də Azərbaycan neftinin Ceyhan limanına çatması kütləvi informasiya vasitələrində dünya neft sənayesinin inkişafında dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirildi. "Üç dənizin əfsanəsi" adlandırılan, ən müasir mühəndis-texnoloji fikrin məhsulu olan 1768 km uzunluğunda mürəkkəb konstruksiyalı bu xəttin əfsanədən reallığa çevrilməsi dünya istehlakçılarının yeni, qeyri-ənənəvi enerji mənbəyindən fasiləsiz neft həcmi ilə təmin olunması, dünyanın xam neftlə təchizatında monopoliyaya son qoyulması demək idi. Beləliklə, zaman, gerçəklik növbəti dəfə ümummilli lider Heydər Əliyevin

siyasi müdriklik və uzaqgörənliyini sübut etdi, Azərbaycanın uzunmüddətli strateji maraqları üzərində qurduğu çoxşaxəli ixrac strategiyasının əsaslı olduğunu bütün dünyanın gözü qarşısında açıb göstərdi. BTC artıq beynəlxalq dairələrdə həm də Mərkəzi Asiya mənşəli neft həcmələrinin dünya bazarlarına etibarlı nəqlinə imkan verən mühüm texniki-iqtisadi infrastruktur kimi önəm kəsb etməkdədir. Kəmərin ötürücülük qabiliyyəti ildə 50 milyon ton təşkil edir ki, bunu da gələcəkdə 60 milyon tona çatdırmaq mümkündür. 2014-cü il sentyabrın 1-dək Azərbaycanın ixrac neft kəmərləri sistemi ilə dünya bazarlarına 384 milyon tona yaxın, o cümlədən BTC ilə 254,9 milyon, Bakı-Supsa kəməri ilə 69,1 milyon, Bakı-Novorossiysk kəməri ilə 39,1 milyon və dəmir yolu ilə 20,5 milyon ton neft ixrac edilmişdir.

Eyni dövrdə BTC kəməri ilə 11,6 milyon ton Türkmənistan, 4,3 milyon tondan artıq Qazaxıstan nefti də nəql olunmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın bir neft və qaz ölkəsi olaraq dünya miqyasında tutduğu yer, mövqe və qazandığı şan-şöhrət əsas etibarilə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində görülən işlər, neft-qaz sektorunda başlanmış yeni intibahla əlaqədardır. Hazırda "Çıraq", "Azəri" yataqlarında və "Günəşli" yatağının dərinsulu hissəsində 80 hasilat quyusundan ayda orta hesabla 2,7 milyon tona qədər neft və 1,5 milyard kubmetr səmt qazı hasil olunur. Daha bir mühüm fakt isə budur ki, ötən əsrin 90-cı illərinin sonu ilə müqayisədə Azərbaycanın dünya bazarlarına xam neft ixracı 10 dəfədən də çox artmış, ARDNŞ ölkənin ən böyük neft ixracatçısına çevrilmişdir: bu gün Azərbaycandan ixrac olunan xam neftin təqribən 70 faizi milli neft şirkətimizin payına düşür.

"Əsrin müqaviləsi" üzrə işlənmənin gedişində AÇG yataqlar blokunun karbohidrogen ehtiyatları iki dəfəyədək artırılmışdır. Xatırladaq ki, saziş imzalanan ərəfədə buradakı ehtiyatların ümumi həcmi 511 milyon ton neft, 160 milyard kubmetr qaz səviyyəsində hesablanmışdı. Hazırda isə blokun çıxarıla bilən ehtiyatları 1 milyard ton neft və 350 milyard kubmetr qaz həcmində qiymətləndirilir. İşlənmənin əvvəlindən indiyədək yataqlar blokundan 345 milyon ton neft və 100 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. Qarşıdakı dövrdə isə hər il neft hasilatının orta hesabla 34-35 milyon ton olacağı nəzərdə tutulur. AÇG-də 2050-ci il və sonrakı dövrlər üzrə gələcək işlənmə proqramı hazırlanmışdır ki, burada da hasilatın sabit saxlanması və artırılması prioritet məsələ kimi nəzərdə tutulur.

Cədvəl 3.

Azərbaycanda neft hasilatının şirkətlər üzrə bölgüsü (milyon ton)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ARDNŞ üzrə	8.9	8.9	8.7	9.0	8.8	8.7	8.8	8.7	8.4	8.3	8.3
AÇG və digər layihələr üzrə	6.5	6.7	13.5	24.3	33.8	35.8	41.6	42.1	37.2	35.1	35.2
Azərbaycanda neft hasilatı, cəmi	15.4	15.6	22.2	33.3	42.6	44.5	50.4	50.8	45.6	43.4	43.5

Artıq 15-ci ildir ki, layihənin iştirakçıları, o cümlədən Azərbaycan mənfəət neftindən gəlir əldə edir. 1999-cu ilədək neftin satışından əldə edilən gəlir sərmayə qoyuluşunun ödənilməsinə sərf edilirdisə, həmin ilin dekabrından Azərbaycanın mənfəət nefti xarici bazarlara çıxarılır. İndiyədək Azərbaycanın payına düşən 185 milyon tona yaxın mənfəət nefti dünya bazarlarına göndərilmişdir. Ölkəmizə çatan mənfəət neftinin həcmi ilbəil artır. Ötən 20 ildə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində görülən işlər həqiqətən də miqyas etibarilə olduqca geniş və çoxşaxəlidir. Bu sırada dünya səviyyəli Səngəçal, Supsa və Kulevi neft terminallarının, Xəzər dənizində indiyədək quraşdırılmış ən böyük qurğular sayılan 8 platformanın inşası, üzən qazma qurğularının, tikinti-quraşdırma sahələrinin modernləşdirilməsi, onlarla gəminin tikintisi və əsaslı təmiri, minlərlə kilometr uzunluğunda boru kəmərlərinin çəkilməsi, eləcə də müstəsna əhəmiyyət kəsb edən başqa böyük tədbirləri qeyd etməliyik. Yataqların tammiqyaslı istismara daxil edilməsi, yeni quyuların qazılması, eləcə də "Çıraq Neft Layihəsi"nin uğurla həyata keçirilməsi daha nikbin proqnozlar üçün əsas verir.

"Əsrin müqaviləsi" və digər kontrakt sahələrində dünya standartlarına uyğun ən yüksək texnika və texnologiyanın tətbiq olunması neft sənayesinin modernləşdirilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, AÇG yataqlar bloku olduqca mürəkkəb geoloji quruluşa malikdir. Belə bir çətin karbohidrogen zonasında cəmi 20 il ərzində nisbətən sadə bir platformadan icra olunan "İlkin neft"

layihəsindən nəhəng işlənmə mərhələsinə keçilməsində və belə böyük uğurlar qazanılmasında texnoloji yeniliklərin rolu böyük olmuşdur. Neftqazçıxarma sahələrində texniki-iqtisadi göstəricilərin daha da yaxşılaşdırılması, istehsalın optimallaşdırılması, effektivliyin yüksəldilməsi, texniki və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə mövcud elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə edilmiş, müxtəlif əməliyyatların icrası üçün yeni texnika, maşın-mexanizmlər tətbiq olunmuşdur. Qum təzahürü ilə mübarizə, lay sularının idarə olunması kimi sahələrdə bir sıra qabaqcıl texnologiyaların, böyük inhiraflı maili qazma metodunun tətbiqi hasilat göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi və qorunub saxlanılması məqsədinə xidmət edir. Elmtutumlu innovativ yanaşmanın nəticəsidir ki, Xəzərin Azərbaycan sektorunda yaradılmış dəqiq hasilat və nəqletmə sistemi miqyas və səmərəliliyinə görə bütün dünyada nümunə göstərilir. Qürurla deyə bilərik ki, neftçıxarma ilə məşğul olan çox az ölkədə belə təkmil sistemə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan bu gün dənizdə aparılan neft-qaz əməliyyatlarında dördölçülü seysmik tədqiqatlardan istifadə etmək imkanına malikdir. İşlənməsinə 2010-cu ildə sanksiya verilmiş və bu ilin əvvəlində uğurla başa çatdırılmış "Çıraq Neft Layihəsi" Xəzərdə tətbiq edilən ən müasir texnologiyaların əyani təcəssümüdür. Layihə çərçivəsində Azərbaycanın tikinti-quraşdırma sahələrində əsasən yerli mütəxəssislər tərəfindən qabaqcıl dünya standartlarına tam uyğun şəkildə inşa olunmuş "Qərbi Çıraq" platforması dənizin 170 metr dərinliyində quraşdırılmış və istismara buraxılmışdır. Platformanın sutkalıq gücü 25 min ton neft, 8 milyon kubmetr qaz təşkil edir. "Dədə Qorqud" üzən qazma qurğusu vasitəsilə burada 17 öncədən qazma quyusu qazılmışdır, hazırda quyular ardıcıl olaraq platformaya birləşdirilərək layihə dərinliyinə çatdırılır. "Qərbi Çıraq" platformasından qazılan quyular vasitəsilə müqavilə dövrünün sonuna qədər 48,6 milyon ton əlavə neftin çıxarılması nəzərdə tutulur ki, bu da gündəlik neft hasilatının hazırkı 7-8 min tondan 24,5 min tona qədər artacağı deməkdir. Bu platforma eyni zamanda əməyin təhlükəsizliyi və ekoloji problemlərin həlli baxımından da mühüm imkanlar yaradır.

Ötən illər dənizdə aparılan axtarış-kəşfiyyat və qazma işləri nəticəsində olduqca böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Ehtiyatlarının həcminə görə orta qiymətləndirilən "Əşrəfi" və "Qarabağ" yataqları kəşf olunmuşdur. AÇG yataqlar blokunun saziş

sahəsində aparılan kəşfiyyat və 3D seysmik işlər nəticəsində burada neft və qaz ehtiyatlarının əvvəllər nəzərdə tutulduğundan 2 dəfə artıq olduğu aşkarlanmışdır. Son illərdə "Ümid" və "Abşeron" yataqlarının açılması da mühüm uğurlardandır. Lakin ötən 20 ildə kəşfiyyat-axtarış sahəsində əldə olunmuş ən böyük nailiyyət 1999-cu ildə "Şahdəniz" yatağının kəşf edilməsidir. "Şahdəniz" yatağı sahildən təxminən 70 kilometr məsafədə, Xəzər dənizində suyun 600 metrədək dəyişdiyi dərinlikdə yerləşir və təqribən 860 kvadrat kilometrlik bir ərazini əhatə edir. İstismarına 2006-cı ildən başlanılan bu yatağın ehtiyatları 1,2 trilyon kubmetr qaz və 240 milyon tondan artıq kondensat həcmindədir. Dünyadakı dəniz akvatoriyalarında belə zəngin resurslara malik yataqlar çox deyil. Bu yatağın işlənilməsi ölkəmiz üçün bir neçə baxımdan əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlk növbədə Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi tam şəkildə təmin edilmişdir ki, bu da hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin çox vacib komponentidir. "Əsrin müqaviləsi" həyata vəsiqə qazandıqdan sonra görülmüş möhtəşəm tədbirlərin nəticəsidir ki, ölkədə qaz hasilatı dinamik şəkildə yüksəlmiş, 2004-cü ildəki 5,6 milyard kubmetrdən 2013-cü ildə 29,5 milyard kubmetrə çatmışdır. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin zərgər dəqiqliyi ilə işləyib hazırladığı enerji strategiyası çərçivəsində Azərbaycanın qaz resurslarının ilbəl artımı əsasən 3 mənbədən təmin olunur. Birinci mənbə AÇG yataqlar blokundan hasil olunan səmt qazıdır. 1997-ci ildən bu günə qədər "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində çıxarılmış qazın 32,3 milyard kubmetrlik həcmi Azərbaycan dövlətinə təhvil verilərək ölkənin zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından müstəsna önəm kəsb etmişdir. İkinci mənbə "Şahdəniz" yatağından hasil olunan qazdır. Yataq istismara verilən gündən indiyədək oradan 54,4 milyard kubmetr qaz və 14 milyon ton kondensat hasil edilmişdir. Üçüncü mənbə isə ARDNŞ-nin müstəqil işlədiyi yataqlardan çıxarılan qazdır. Həyata keçirilmiş çoxsaylı kompleks tədbirlər nəticəsində şirkətimizin qaz hasilatı 2005-ci ilə müqayisədə təxminən 2 dəfə artırılaraq ötən il 7,14 milyard kubmetr təşkil etmişdir. "Şahdəniz" yatağının işlənilməsi yüzlərlə sənaye obyektinin mazut rejimindən qaz rejiminə keçirilməsinə imkan vermiş və bu tədbir ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə mühüm töhfə olmuşdur. Bu məqsədlə Bakıdakı "Şimal" DRES-ə, Sumqayıt İstilik-Elektrik Stansiyasına, Mingəçevirdəki stansiyalara, bir sözlə, ölkənin

elektrik enerjisi ilə təminatında mühüm rol oynayan bütün stansiyalara daşıyıcı qaz kəmərləri çəkilmiş, digər zəruri tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycanın zəngin neft və qaz sənayesi tarixində yeni eranın başlanğıcı qoyulur və bu da məhz "Şahdəniz" yatağının işlənilməsi layihəsi ilə əlaqədardır. Ötən ilin dekabrında həmin layihənin 2-ci mərhələsi ilə bağlı yekun investisiya qərarı imzalandı. Bununla da Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış 5 illik gərgin danışıqlar məntiqi sonluğuna çatdı. Dünyanın bir çox ölkələrinin dövlət və hökumət rəhbərlərinin iştirakı ilə Heydər Əliyev Mərkəzində keçirilən təntənəli imzalama mərasimində etdiyi nitqində Prezident İlham Əliyev bu sənədi "XXI əsrin müqaviləsi" kimi səciyyələndirərək demişdir: "...Bu gün mən 19 il bundan öncəyə - Azərbaycanın enerji strategiyasının yarandığı 1994-cü ilə dönmək istəyirəm. Biz buna Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrikliyi və uzaqgörənliyi nəticəsində nail olmuşuq. Müstəqillik əldə etdikdən sadəcə 3 il, Azərbaycanda vətəndaş müharibəsinin bitməsindən 1 il, Ermənistanla müharibədə atəşkəsin əldə edilməsindən yalnız 4 ay sonra Azərbaycan xarici tərəfdaşları ilə birlikdə "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamışdır. Bu hadisə ilk dəfə Xəzər dənizini xarici sərmayələrə açmışdır və ölkəmizin uğurlu iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Həmin müqavilə XX əsrin müqaviləsi adlandırılmışdır. "Şahdəniz" isə, düşünürəm ki, XXI əsrin müqaviləsi olacaqdır".

Hazırda ARDNŞ-nin və konsorsiumu təşkil edən digər şirkətlərin bütün səyləri geosiyasi və iqtisadi cəhətdən böyük sinerji gücünə malik bu layihə çərçivəsində icra olunacaq texniki-innovativ işlərin vaxtında, qüsursuz və yüksək keyfiyyətlə görülməsinə yönəlmişdir. Bu, Avropa İttifaqı ölkələri üçün həyata keçirilən ən böyük infrastruktur layihəsidir. Azərbaycan isə belə bir tarixi layihənin həyata keçirilməsində lider rolunu oynayır. Layihənin inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq 2-ci mərhələdə hasilat həcmi təxminən 2 dəfə artırılacaq, "Faza-1" üzrə hazırda çıxarılan 9 milyard kubmetr qaza, minimum hesablamalara əsasən, daha 16 milyard kubmetr qaz hasilatı əlavə olunacaq. Çıxarılacaq əlavə qaz həcmələrinin ildə 10 milyard kubmetri Avropa ölkələrinə, 6 milyard kubmetri isə Türkiyəyə tədarük ediləcək. İlk qazın 2018-ci ildə Türkiyəyə çatdırılması planlaşdırılır. Artıq "Faza-2" üzrə mühəndis-layihələndirmə, tikinti və təchizat işləri üzrə başlıca müqavilələr imzalanmış, ilkin, hətta bəzi istehsalat sahələrində əsas işlərə start verilmişdir. Bu nəhəng layihə çərçivəsində Xəzər

dənizində ən qabaqcıl sualtı hasilat texnologiyalarının tətbiqi ilə Azərbaycandan Avropaya qədər 3500 km uzunluğunda boru kəmərləri sistemi qurulacaq.

Əlbəttə, belə böyük həcmərin nəql edilməsi üçün təhlükəsiz daşınmanı təmin etmək iqtidarında olan və ötürücülük qabiliyyətinin artırılması potensialına malik müvafiq qaz-nəql infrastrukturuna lazımdır. 3 mühüm seqmentdən ibarət Cənub qaz dəhlizi, məhz belə bir sistem olacaq. Seqmentlərdən birincisi hazırda "Şahdəniz" qazının Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Gürcüstan və Türkiyəyə nəqlini həyata keçirən və regionda enerji təhlükəsizliyinin mühüm amilinə çevrilən Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəməridir (CQBK). Ötürmə qabiliyyəti ildə 20 milyard kubmetr təşkil edən kəmərlə işləkliyi artıq sübuta yetirmişdir. CQBK-nin "Şahdəniz-2" layihəsinin tərkib hissəsi kimi yekun investisiya qərarında nəzərdə tutulmuş genişləndirilməsi layihəsi indiyədək kəmərin ötürücülük qabiliyyətinin artırılması istiqamətində aparılmış işlərin davamı olacaq. İkinci mühüm və birləşdirici seqment kimi TANAP - Trans-anadolu boru kəməri nəzərdə tutulur. Bu, iki qardaş ölkənin - Azərbaycan və Türkiyənin birgə layihəsidir. Artıq ARDNŞ-nin (58 faiz) operatorluğu ilə BOTAŞ (30 faiz) və BP (12 faiz) şirkətlərindən ibarət konsorsium kəmərin inşası üçün ərazidə hazırlıq işlərini tamamlamaq üzrədir. TANAP-ın illik ötürücülük qabiliyyəti ilk mərhələdə 16 milyard kubmetr təşkil edəcək. Sonradan bu göstəricinin 30 milyard kubmetrədək artırılması imkanları da nəzərə alınmışdır. Belə ki, uzunmüddətli perspektivdə bu kəmərlər həm Azərbaycan yataqlarından hasil ediləcək "ikinci dalğa" qazını, həm də Mərkəzi Asiya, habelə Yaxın Şərqi və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində hasil ediləcək qaz həcmələrini tranzit yolu ilə "Cənub" qaz dəhlizinə ötürmək, Avropaya daşımaq potensialına malik olacaqdır.

"Cənub" qaz dəhlizinin üçüncü seqmentini isə Transadriatik qaz boru kəməri (TAP) təşkil edəcək. Uzunluğu 870 kilometr olacaq TAP kəməri Türkiyə-Yunanıstan sərhədində TANAP-la birləşəcək, sonra isə Yunanıstan və Albaniya ərazilərindən Adriatik dənizinin altından keçməklə İtaliyanın cənub sahillərindəkə uzanacaq. Cənub-Şərqi Avropanı təbii qazla təmin edəcək TAP gələcəkdə Xəzər hövzəsində hasil olunan təbii qazın qitənin digər böyük qaz istehlakçılara - Almaniyaya, Fransa, Böyük Britaniya, İsveçrə və Avstriyaya ötürülməsi üçün də geniş imkanlar açacaq. Kəmərin ilkin ötürücülük qabiliyyəti ildə 10 milyard kubmetrdir. Konsorsium kəmərin inşasını

iri diametrli borularla həyata keçirməklə gələcəkdə bu həcmə 2 dəfəyədək artırılması imkanını nəzərdə saxlayır.

ARDNŞ Yunanıstanın təbii qaz nəqli sisteminin operatoru olan DESFA şirkətinin səhmlərinin 66 faizinə sahib olmuşdur. Hazırda DESFA Yunanıstanda təbii qazın nəqlini və saxlanılmasını, eləcə də ölkənin qaz-nəql sisteminin inşasını, təminatını və istismarını həyata keçirir, bütün bölgələri təbii qazla təchiz edir. Şirkətin planlarında Yunanıstan-İtaliya və Yunanıstan-Türkiyə boru kəmərlərinin tikintisi nəzərdə tutulur və bu da TAP layihəsi çərçivəsində təbii qazın digər Avropa ölkələrinə nəql edilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaq.

"Əsrin müqaviləsi" və digər irimiqyaslı layihələr üzrə qazanılmış nailiyyətlər sayəsində Azərbaycan artıq investisiya cəlb edən ölkədən xarici ölkələrin perspektivli sahələrinə investisiya qoyan ölkəyə çevrilmişdir. Xarici bazarlarda fəaliyyətin genişləndirilməsi və bu yolla məhsuldar iqtisadi əlaqələrin qurulması ARDNŞ-nin strateji inkişaf trendləri sırasında mühüm yer tutur. 13 ölkədə nümayəndəliklər təsis edilmiş, İsveçrədə treyder şirkəti yaradılmış, Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Rumıniya, İsveçrə və Yunanıstanda aktivlər əldə edilmiş, bir sözlə, SOCAR dünya enerji bazarına inamla daxil olmuşdur.

Türkiyə neft-kimya sektorunun yeganə istehsalçısı olan PETKİM 2008-ci ildən ARDNŞ-nin idarəçiliyindədir. Hazırda Türkiyədə fəaliyyət göstərən "SOCAR Turkey Energy A.Ş." bu holdinqə aid səhm paketinin 61,3 faizlik hissəsinə sahibdir. Bu gün Türkiyədəki PETKİM ölkənin neft-kimya məhsulları bazarında 30 faizə yaxın paya malikdir. ARDNŞ qarşıdakı illərdə həyata keçirəcəyi layihələr və qoyacağı investisiyalar hesabına həmin göstəricinin 40 faizdən yuxarı qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün neft emalı, neft kimyası, enerji və logistika sahələrinin inkişaf perspektivlərini əhatə edən inteqrativ "Value-site 2023" layihəsi hazırlanmışdır. Layihədə illik gücü 10 milyon ton təşkil edəcək STAR Neft Emalı Zavodunun inşası, 1,5 milyon TEU həcmində Konteyner Terminalı və 51 MW gücündə Külək Enerji Stansiyasının qurulması, bununla da PETKİM-in istehsal qabiliyyətinin artırılması nəzərdə tutulur. Təmali 2011-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulmuş STAR Neft Emalı Zavodunun inşası layihəsi üzrə qazma və sahə hazırlıq işlərinin böyük hissəsi artıq

tamamlanmışdır. Zavodun 2017-ci ildə istismara veriləcəyi planlaşdırılır. Müəssisə yüngül və ağır nafta məhsulları istehsal etməklə PETKİM-in xammala olan tələbatını ödəyəcək, hazırda Türkiyəyə xaricdən idxal edilən kükürlü dizel, maye qaz, aviasiya yanacağı və digər neft-kimya məhsulları istehsalını həyata keçirəcəkdir. Egey bölgəsində ən böyük yük limanı olacaq PETKİM Konteyner Limanının tikintisi də mühüm layihədir. Limanın 2015-ci ildə işə salınması, işlərin tam olaraq 2016-cı ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Külək-enerji stansiyasının da həmin illərdə, 2 mərhələdə tikilib istismara veriləcəyi gözlənilir. Bundan sonra PETKİM-in elektrik istehsalı potensialı 12 faiz artacaq. "Value-site 2023" layihəsinin icrası imkan verəcək ki, 2023-cü ildən sonra PETKİM-i yalnız Türkiyənin deyil, bütövlükdə regionun ən böyük neft-kimya, logistika və liman mərkəzinə çevirək. Bakı yaxınlığında inşa ediləcək neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksi ilə PETKİM-in daha sıx inteqrasiya olunması isə beynəlxalq bazarda ARDNŞ-nin mövqelərini daha da yaxşılaşdıracaq.

Bu gün Gürcüstanın qaz təchizatının 90 faizini ARDNŞ təmin edir. Qonşu ölkənin onlarla qazpaylayıcı şəbəkəsi "SOCAR Energy Georgia" MMC tərəfindən idarə olunur. Gərgin səylər hesabına ümumi uzunluğu 4600 kilometrə yaxın qaz xətləri çəkilmiş, qazlaşdırma səviyyəsi qısa müddətdə 65 faizə çatdırılmış, 16 minə yaxın abonent təbii qazla təmin edilmişdir. Bu gün ARDNŞ Gürcüstanda neft məhsullarının pərakəndə satış bazarının da təqribən 25 faizinə nəzarəti həyata keçirir. Bunlardan əlavə, Gürcüstanda "SOCAR" brendi ilə 114 yanacaq doldurma stansiyası fəaliyyət göstərir.

2006-cı ildə ARDNŞ-ın əldə etdiyi Kulevi "Black Sea" Terminalı Qara dənizdə çox əlverişli mövqe qazandırmışdır. İldə 10 milyon ton həcmində neftin və neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və tankerlərə yüklənməsinə imkan verən bu terminal hazırda Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrindən xam neft və neft məhsullarının dünya bazarına nəql edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Neft məhsullarının istehlakçılara satışını birbaşa və əlverişli şərtlərlə təmin etmək, bu sahədən gəlirləri optimallaşdırmaq və fəaliyyəti mərkəzləşdirmək məqsədilə İsveçrədə təsis etdiyimiz "SOCAR Trading S.A." şirkəti qısa müddətdə Avropada özünü tanıdaraq, Cenevrə, Sinqapur, Türkiyə, BƏƏ, Nigeriya, Vyetnamdakı bölmə və nümayəndəlikləri vasitəsilə Şərqi və Cənub-Qərbi Avropa, Şimali və Qərbi Afrika,

Cənub-Şərqi Asiya və Aralıq dənizi hövzəsindəki bazarlarda möhkəmlənmişdir. Treyding şirkəti ARDNŞ-nin və digər şirkətlərin neft və neft məhsullarının beynəlxalq bazarlarda satışını həyata keçirir, həmçinin üçüncü tərəflərin ticarət əlaqələrində vasitəçilik xidmətləri göstərir. BƏƏ-dəki Fucayra limanında terminal tikintisi də uğurla davam etdirilir. Artıq tikintinin 2 mərhələsi çərçivəsində quraşdırılmış 12 rezervuar istismar olunur.

İsveçrə, Rumıniya və Ukraynadakı yanacaqoldurma stansiyaları istehlakçılara "SOCAR" brendi ilə yüksək səviyyəli xidmət göstərərək şirkətin qlobal strateji inkişaf trendlərinə uyğun fəaliyyət göstərir. İsveçrənin bir neçə şəhərində, o cümlədən Sürix və Cenevrə hava limanlarında 148, Rumıniyada 30, Ukraynada isə 41 stansiya var. Pərakəndə neft məhsulları bazarında alıcıların rəğbətini qazanmağa nail olmuş YDM-lər iqtisadi fayda ilə yanaşı, ARDNŞ-nin və ümumilikdə Azərbaycanın təbliği işinə də mühüm töhfə verir.

2.3 Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında neft sənayesinin rolu və əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadi sahədə öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət aparmağa başlamışdır. Bu siyasətin başlıca istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qısa vaxt ərzində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, çox çətin şərtlərə baxmayaraq, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ölkəmiz neft və qeyri-neft sektorunda böyük irəliləyişlər əldə etmişdir. Əsasən də neft sektorunda Azərbaycan dünyada tanınan bir ölkəyə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin qabaqcıl istiqamətlərindən ən əsası dövlətin neft strategiyasıdır. Bu uğurlu və Azərbaycanı irəli apara biləcək strategiyayı xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev hazırlamışdır. Heydər Əliyev özü müəllifi olduğu bu strategiyayı 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın bir neçə ölkəsinin (ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya , Türkiyə , Norveç , Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko , BP , LUKOyl , Ekson, Delta , MakDermott , Yunokal , ARDNŞ, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Statoyl, Remko) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan bölməsindəki “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında fəaliyyət müddəti 30 il olan müqavilənin imzalanması ilə başlamışdır.

Bu müqavilənin imzalanmasından sonra Azərbaycana maraq daha da artdı. Artıq digər ölkələrin şirkətləri də Azərbaycana sərmayə qoymağa başladılar. Azərbaycanda həyata keçirilən düzgün neft strategiyası ölkəmizə xarici sərmayələrlə yanaşı müasir texnologiyanın, iş təcrübələrinin, yeni idarəçilik qaydalarının və iqtisadi münasibətlərin yeni formalarının daxil olması üçün də şərait yaradıb.

Azərbaycana marağın belə artması iqtisadiyyata da çox müsbət təsir göstərdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının gəlirləri artdı və neft sektorundan gələn bu gəlirlə yeni qurulmuş Azərbaycan inkişaf etməyə başladı. Hələ 1999-cu il dekabrın 29-da Heydər

Əliyev “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” fərman imzaladı. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas məsələlər neft gəlirlərinin ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə edilməsi və gələcək nəsillər üçün toplanması idi.

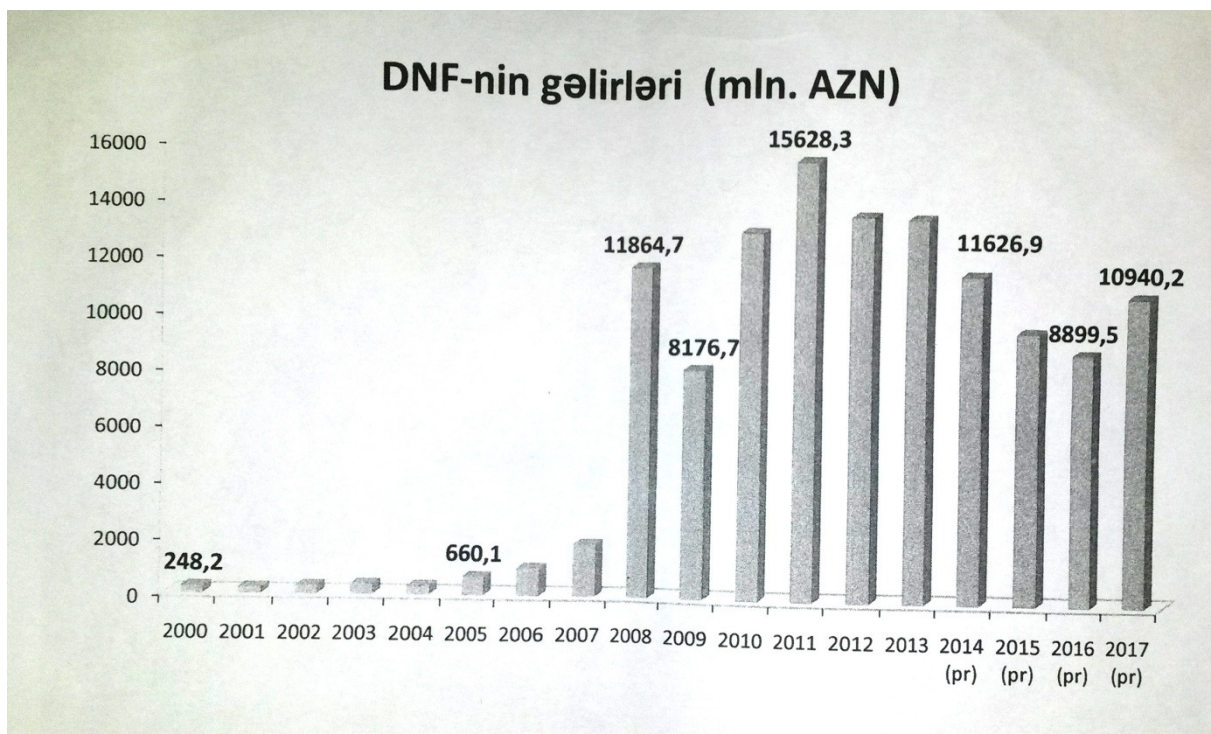
Heydər Əliyev zamanında aparılan bu uğurlu siyasət cənab İlham Əliyevin də prezidentliyi dövründə davam etdirilir. 2006-cı ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ildən-ilə Azərbaycanın gəlirlərini artırması Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına çox müsbət təsir göstərir. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin aparmış olduğu dövlət siyasəti neft-qaz sahəsilə yanaşı xarici siyasət, investisiya, tədiyyə balansı, humanitar və s.sahələrdə də uğurla həyata keçir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraiti ilə əlaqədar olaraq, respublikamızda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, xeyli dərəcədə xarici amillərlə və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarından geniş səmərəli şəkildə istifadə ilə bağlıdır.

Azərbaycanın beynəlxalq strukturlara inteqrasiyasının genişlənməsi, dünyəvi dəyərlərə əsaslanan möhkəm, sivil bir dövlətə çevrilməsində insan amili ilə yanaşı, güclü amillərdən biri kimi neft-qaz resurslarının mövcudluğunu və onun istismar edilməsini göstərmək vacibdir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında, mədəni inkişafında, əhəlinin sosial-mədəni rifahının yaxşılaşdırılmasında neft-qaz ehtiyatları başlıca amillərdən biri kimi təzahür edir. Son illərdə neft-qaz ehtiyatlarının artması, onlardan səmərəli istifadə, bu sahədə dövlət tərəfindən digər ölkələrlə yeni müqavilələrin imzalanması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və eyni zamanda ölkə əhəlisinin rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmişdir. Ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərin ən geniş əhatəli hissəsini təşkil edən neft-qaz resursları üzərində qurulan sənaye indi də iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi olaraq özünü göstərir. Yanacaq-enerji kompleksinin 2/3 hissəsini özündə birləşdirən neft-qaz sənayesi həm də respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas sahəsi kimi iqtisadi dirçəlişi stimullaşdırır. Bu gün Dövlət Neft Fonduna “Əsrin Müqaviləsi” də daxil olmaqla, neft və qazın satışından 25 miyard dollardan çox gəlir daxil olmuşdur. Bütün bu vəsaitlər şəffaf formada Neft Fonduna daxil olub, idarə edilib və ARDNF-in

hər il təsdiqlənən büdcəsi çərçivəsində müxtəlif layihələrə yönəldilmiş, habelə dövlət büdcəsinə transferlər həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 4.

Cədvəldən də göründüyü kimi, bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən neft strategiyası xalqımızın bu günü və gələcəyi üçün möhkəm təməldir və firavanlıq mənbəyidir.

Azərbaycanda neft sənayesində xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan uğurlu işlərin nəticəsi kimi, ölkəmizə böyük miqdarda neft gəlirləri daxil olmağa başlayıb. İri həcmdə neft gəlirləri Azərbaycan üçün parlaq inkişaf imkanları açır.

2014-cü ilin iqtisadi göstəriciləri ilə yanaşı, mövcud maliyyə resursları və dövlət büdcəsi bütün sosial və iqtisadi hədəflərə çatmağa imkan verir. Eyni zamanda, ölkəmizin qarşıdakı 3 ilə dair sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları ilə bağlı makroiqtisadi göstəricilər də perspektiv uğurlardan xəbər verir. Bu fakt 2014-cü ilin dövlət büdcəsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri nominal ifadədə 18,384 milyard manat, xərcləri 20,063 milyard manat təşkil etmişdir.

2014-cü ilin büdcəsinin gəlirləri proqnozlaşdırılan ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalının 31,4 faizi, xərcləri isə 34,3 faizi qədərində olmuşdur.

Nəzər salsaq görərik ki, 2014-cü ilin büdcə layihəsində xərclərin həcmi 2013-cü ilə nisbətən daha çox olmuşdur (20,063 milyard manat). 2014-cü ildə xərclər 2013-cü

ilə nisbətən 213 milyon manat, yaxud 1,1 faiz artmışdır. Sadə bir hesablama və yaxud müqayisə aparsaq görürük ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin 1 faizlik xərc artımı Gürcüstanının ümumi büdcə vəsaitlərinin 8, Ermənistanın büdcə vəsaitlərinin 12, Moldova və digər MDB (Rusiya, Qazaxıstan və Ukrayna istisna olmaqla) ölkələrinin cəmi büdcə vəsaitlərinin 4-5 faizlik hissəsi deməkdir. 2014-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin 9,3 milyard manatını və ya ümumi büdcə daxilolmalarının 50,8%-ni Dövlət Neft Fondundan (DNF) transfertlər, 7,1 milyard manatını və ya 38,6%-ni Vergilər Nazirliyi, 1,5 milyard manatını və ya 8,2%-ni Gömrük Komitəsinin xətti ilə, 0,4 milyard manatını və ya 2,2%-ni büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar, 0,2%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edib. 2014-cü ildə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 9,337 milyard manat transfert olunub.

2014-cü ilin büdcəsinin başlıca istiqamətləri ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempinin qorunub saxlanmasını, sosial-iqtisadi islahatların əvvəlki illərdə olduğu kimi davam etdirilməsini, əhalinin maddi rifahının təmin olunmasını və sosial şəraitinin yaxşılaşmasını, investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və digər tədbirləri özündə əks etdirmişdir.

Yeni əsrin əvvəlində “Şahdəniz” yatağının kəşf edilməsi və istismara başlaması ilə BTC-yə paralel olaraq Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK) çəkildi. Ehtiyatları 1,2 trln. kubmetr qaz və 240 mln. tondan artıq kondensat həcmində qiymətləndirilən “Şahdəniz” hazırda dəniz akvatoriyalarında mövcud olan ən iri qaz-kondensat yataqlarındandır. Bu layihənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində respublikanın daxili tələbatı tam təmin olunmuş, Azərbaycan qazı 2007-ci ildən Gürcüstan və Türkiyənin enerji təminatında mühüm amilə çevrilmişdir. Artıq “Şahdəniz” yatağının işlənməsinin 2-ci mərhələsinə hazırlıq sona çatmaq ərafəsindədir. Bu mərhələ üzrə hasil olunacaq həcmə Avropa Birliyi tərəfindən irəli sürülən “Cənub qaz dəhlizi” strategiyası çərçivəsində ixrac edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İxrac marşrutunun müəyyən olunması məqsədi ilə aparılmış gərgin fəaliyyətin nəticəsi olaraq bu ilin iyununda konsorsium tərəfindən hasil olunacaq qazın Yunanıstan, İtaliya və Cənub-Şərqi Avropadakı istehlakçılara çatdırılması üçün Trans-Adriatik Boru Kəmərinin seçildiyi elan edilmişdir. Bu, “Cənub qaz dəhlizi”nin inkişafında çox mühüm bir addımdır. CQBK-nin genişləndirilməsi, TANAP və TAP

boru kəməri layihələrinin işlənməsi ilə gerçəkləşəcək “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində ildə 16 milyard kubmetrdən çox Azərbaycan qazı Avropa bazarlarına daşınacaq. Artıq ARDNŞ və tərəfdaşları payçı qismində TAP layihəsinə qoşulmuşlar. Beləliklə, Azərbaycan həm də hasil etdiyi qazın Avropaya nəql olunmasının fəal iştirakçılardan biri kimi özünü dünyaya təqdim edir.

Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə Azərbaycanın verəcəyi daha bir töhfə isə “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində, habelə son illərdə açılmış “Ümid”, “Abşeron” yataqlarından, digər perspektiv strukturlardan hasil olunacaq qazın Türkiyə ərazisi ilə Avropa sərhədlərinə nəql olunmasını nəzərdə tutan yeni Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri (TANAP) layihəsidir. 2012-ci ilin sonlarında Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanmış Memorandum ixrac-nəql sisteminin diversifikasiyası nöqteyi-nəzərindən xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə irəli sürülən TANAP layihəsinin operatoru da ARDNŞ-dir. TANAP – CQBK ilə TAP arasında birləşdirici həlqə rolunu oynayacaqdır. Göründüyü kimi, mövcud ixrac neft və qaz kəmərləri sisteminin diversifikasiya olunması Avropa və digər uzaq ölkələrin karbohidrogen resursları ilə təminatı üçün ölkəmiz qarşısında geniş perspektivlər açır, Xəzəryanı ölkələrdə hasil olunan enerji daşıyıcılarının tranziti üçün real imkanlar yaradır.

Ötən 10 ildə ARDNŞ regionun ən güclü neft şirkətlərindən birinə çevrilmişdir. Şirkətin aktivində şaxələndirilmiş neft-qaz kəmərləri sistemi ilə yanaşı, terminallar, hidrotexniki obyektlərin tikinti və təmir üzrə ixtisaslaşmış inşaat müəssisələri mövcuddur. Bu zəngin infrastrukturun müasirləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər fasiləsiz olaraq davam etdirilir. 60 ildir, Xəzər hövzəsində unikallığını qoruyub saxlayan Neft Donanmasının gəmi parkının yeniləşdirilməsi zərurətini, habelə ölkə üzrə dəniz daşımaları həcmının artmasını nəzərə alaraq, 2010-ci ildə Şirkətimiz daxili və xarici tərəfdaşları ilə birlikdə Bakıda müasir standartlara cavab verən yeni gəmiqayırma zavodunun tikintisinə başladı. Təmali Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qöyulmuş zavodun inşaat işləri artıq başa çatmaqdadır. Xəzər dənizində analoqu olmayan bu zavodun yaxın günlərdə istismara verilməsi, burada istehsal olunmuş ilk gəminin suya buraxılması nəzərdə tutulur. Müəssisənin istifadəyə verilməsi Xəzər dənizi hövzəsində kəşfiyyat, qazma, tikinti və

təmir işləri həcmnin genişləndirilməsi, eləcə də digər ölkələrin müasir tanker və gəmilərə tələbatının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Məlum olduğu kimi, neft-qaz sənayesinin gələcəyi Xəzər dənizinin dərinlikdə yerləşən yataq və perspektiv strukturlarda axtarış-qazma işlərinin aparılması ilə bağlıdır. ARDNŞ-də yeni nəsil qazma qurğularına ehtiyac duyulur. Bu ilin ortalarında “Keppel Offshore & Marine Ltd.” şirkəti ilə Xəzər dənizində 6-cı nəsil yarımdayma qazma qurğusunun tikintisinə dair müqavilə imzalandı. Yeni qurğu dənizin 1000 metrədək dərinliklərində qazma işləri aparmaq qabiliyyətinə malik olacaq, 12192 metrlik qazma gedişi həyata keçirə biləcək. Qurğu həmçinin, Xəzər dənizinin çirklənmə ehtimalına qarşı dünya standartlarına uyğun bütün qabaqlayıcı avadanlıqlarla təmin ediləcəkdir. Qurğu 2016-cı ildə təhvil verilməlidir. Biz gələcəkdə də müasir qazma qurğuları tikintisi işini davam etdirəcəyik.

Neft sənayesinin infrastruktur resursları arasında terminallar xüsusi yer tutur. ARDNŞ-nin 2008-ci ildə Gürcüstanda illik gücü 10 mln. tonluq Kulevi “Black Sea” Terminalını əldə etməsi Qara dənizdə ölkəmizə əlverişli mövqe qazandırmışdır. Kulevi terminalında Azərbaycan mənşəli xam neft və neft məhsulları ilə yanaşı artıq bir neçə ildir ki, Qazaxıstanın “Tengiz” yatağından hasil olunan xam neftin də nəqli uğurla həyata keçirilir.

Hazırda Azərbaycanın neft və neft məhsulları ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Hindistan, İndoneziya, Cənubi Koreya, Tayland, Braziliya daxil olmaqla dünyanın 30 ölkəsinə ixrac olunur. Məhsulların son istehlakçılara birbaşa satışını təmin etmək və bu fəaliyyət növü üzrə fəaliyyəti mərkəzləşdirmək məqsədi ilə ARDNŞ-nin 2008-ci ildə İsveçrədə fəaliyyətə başlayan treyder şirkəti - “SOCAR Trading” qısa müddət ərzində Avropada özünü tanıdaraq, digər coğrafi areallarda da biznes strukturlarının təşkili işində nəzərəcarpacaq uğurlar qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin əhalinin təbii qazla təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə yeraltı qaz anbarlarının tutumunun genişləndirilməsi haqqında tapşırığına əsasən, kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni kompressor stansiyaları, qazpaylama məntəqələri inşa olunmuş, quyular qazılmış, anbarlar müasir avadanlıqlarla komplektləşdirilmişdir. Qısa bir müddətdə Qaradağ və

Qalmazdakı yeraltı qaz anbarlarının aktiv tutumu tarixdə görünməmiş bir həcmdə - 3,5 milyard kubmetrdən də artıq genişləndirilmişdir. Eyni zamanda “Azəriqaz” İstehsalat Birliyi 2009-cu ildə ARDNŞ-nin tərkibinə verildikdən sonra qaz təsərrüfatı sisteminin yenilənməsi, əhalinin və sənayenin fasiləsiz təbii qazla təmin edilməsi üçün əsaslı inkişaf proqramı işlənmiş və icra olunmuşdur. Etibarlı qaz yığım-nəql sistemi yaradılmış, minlərlə kilometr boru kəməri çəkilmiş, indiyə qədər təbii qazla təmin olunmamış yüzlərlə yaşayış məntəqəsi qazlaşdırılmışdır. İstismar, monitoring və nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması, ölkə ərazisinin 95 faizinin qazlaşdırılması istiqamətində gündəlik gərgin iş aparılır. Hacıqabul, Siyəzən, Astara və Qaradağ kompressor stansiyalarının müasirləşdirilməsi tədbirlərini buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan indi dünyada tək-cə neftin-qazın deyil, həm də neft məhsullarının ixracatçısı kimi tanınır. Ölkə sənayesinin və əhalinin yanacaq təminatını həyata keçirən, ixrac öhdəliklərini vaxtı-vaxtında yerinə yetirən neft-qaz emalı və neft kimyası kompleksinin inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Hazırda ölkədə ARDNŞ-ə məxsus və ümumi gücü ildə 16 mln. ton olan 2 neft emalı zavodu– Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu və “Azərneftyağ” Neft Emalı Zavodu fəaliyyət göstərir. Mövcud emal qurğularının təkmilləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi, səmərəliliyin artırılması, məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi xətti ardıcıl davam etdirilmiş, mühüm nəticələr əldə olunmuşdur. Təkrar emal qurğularında məhsuldarlığın artırılması neftin emal dərinliyini 92 %-ə çatdırmağa imkan vermişdir. Hazırda ARDNŞ-nin emal kompleksində istehsal olunan məhsullar Avro-2 standartlarına tam uyğundur. Avro-3 standartlarına keçidlə əlaqədar ciddi tədbirlər hazırlanmışdır və planauyğun şəkildə həyata keçirilməkdədir.

Dövlət başçısının 2010-cu il 22 aprel tarixli Fərmanı ilə ARDNŞ-nin tərkibində "Azərikimya" İstehsalat Birliyi təsis olunduqdan sonra Birliyin müəssisələrində sabit iş rejiminin təminatı, istehsal həcmının artırılması və məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər görülmüşdür. EP-300 etilen-propilen istehsal sahəsində aparılmış əsaslı təmirdən sonra ilk dəfə olaraq burada məqsədli məhsulların çıxımı layihə səviyyəsinə çatdırılmış, məhsuldarlıq artırılmış, itkilərin azaldılmasına nail olunmuşdur. Birliyin istehsal gücünün yüksəldilməsi məqsədi ilə

mütəmadi olaraq təmir-bərpa işləri aparılır, mövcud qurğuların istehsal gücü artırılır, texniki göstəriciləri yaxşılaşdırılır.

2014-cü ilin dövlət büdcəsində sosial yönümlü xərclərə 5 milyard 337,3 milyon manat ayrılmışdır ki, bu da ümumi büdcənin 26,6 faizi deməkdir. Ayrılan vəsait 2013-cü illə müqayisədə 298,9 milyon manat və ya 5,9 faiz çoxdur. 2014-cü ilin büdcə layihəsində elm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən xərclər üçün 4909,5 milyon manat vəsait ayrılıb. Bu, 2013-cü illə müqayisədə 475,9 milyon manat və ya 10,7 faiz çoxdur. Ümumilikdə sözügedən sahələr üzrə xərclərin dövlət büdcəsinin xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 24,5 faiz təşkil etmişdir. Bu da 2013-cü illə müqayisədə 2,2 faiz çoxdur.

Sosial xərclər dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və büdcənin ümumi məzmunundan da bunu görmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, gələn ilin büdcəsinin xərclərində əməkhaqqı artımı ilə bağlı xərclər də nəzərə alınıb ki, bu da xeyli məbləğ deməkdir. Məlum olduğu kimi Prezident İlham Əliyevin cari ilin avqust-sentyabr aylarında imzaladığı müvafiq sərəncamlara əsasən ölkədə əməkhaqqı, pensiya, müavinətlərin həcmi artırılıb. Təkcə əməkhaqqı artımı ilə bağlı sosial tədbirlər təxminən 3 milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşını əhatə edir. Onların əksər hissəsi dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda, təhsil sistemində (422 min nəfər) və səhiyyə sahəsində (təqribən 140 min nəfər) çalışanlardır. Həmçinin, əməkhaqlarının artırılması sosial təminat, mədəniyyət, elm, gənclər və idman sahələrində çalışanları əhatə edir. Təkcə dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda çalışanları götürsək, bu, 700 min nəfəri əhatə edir. Ölkə başçısının sərəncamı ilə ölkədə pensiya alan 1 milyon 209 min vətəndaşın pensiyaların baza hissəsi artırılaraq 100 manata çatdırılıb. Ümumilikdə, əmək pensiyalarının baza hissəsi təxminən 17,6 faiz artırılıb.

Beləliklə, dövlət başçısının əməkhaqqı və pensiyaların artımı ilə bağlı sərəncamları 2013-cü ilin dövlət büdcəsindən əlavə olaraq 200 milyon manata qədər əlavə vəsaitin xərclənməsinə səbəb olub. Eyni zamanda, 2014-cü ildə isə bu xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə 600 milyon manatın ayrılması nəzərdə tutulub. Göründüyü kimi, gələn ilin dövlət büdcəsinin xərclərinin 600 milyon manatı, yəni

ümumi büdcə vəsaitlərinin 3,4 faizi qeyd olunan bölmələrdəki artımın maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub.

Təhsil və səhiyyə xərclərinin həcmi də 2014-cü ilin artım paketində xüsusi yer tutur. Büdcə layihəsinə əsasən, səhiyyə xərclərinə 725,6 milyon manat ayrılması nəzərdə tutulub ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə 56,3 milyon manat, yaxud 8,4 faiz çoxdur. Səhiyyənin maliyyələşməsi üçün nəzərdə tutulan xərclərin xüsusi çəkisi 2013-cü illə müqayisədə 0,2 faiz artaraq 3,6 faiz olacaq. Gələn ilin dövlət büdcəsində müdafiə xərclərində də artım olacaq. Belə ki, 2014-cü ildə müdafiə xərcləri bu ilkindən 7,1 faiz çox olacaq. Gələn il müdafiəyə 1 milyard 637 milyon manatın ayrılması proqnozlaşdırılır. 2014-cü ildə dövlət büdcəsindən məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanları üçün ayrılan xərclərin 1 milyard 240 milyon manat təşkil edəcəyi gözlənilir. Bu isə builki xərclərdən 11,3 faiz çoxdur. Müdafiə xərcləri 2014-cü ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 14,7 faizini təşkil edəcək.

III FƏSİL. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf perspektivləri

3.1 Ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında neft sənayesinin aparıcı rolu

Dünya təsərrüfatı XXI əsrin əvvəllərində öz miqyasına görə globaldır, bütünlükdə bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqlarına, istehsalın beynəlmilləşməsinə əsaslanır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən milli iqtisadiyyatların məcmusunu təşkil edir. Müasir dünya təsərrüfat münasibətlərinin öyrənilməsində dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı əsas meyllər və qanunauyğunluqlara diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra meyllər müşahidə edilməkdədir.

Hər şeydən əvvəl təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesi qeyd edilməlidir. Bu proses praktiki olaraq təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində milli iqtisadiyyatların yaxınlaşması və qarşılıqlı nüfuz etməsi şəklində təzahür edir. Əgər dünya təsərrüfatının inkişafının ilkin mərhələlərində dünya təsərrüfat əlaqələrinin obyektini kimi yalnız ölkədəki daxili tələbdən artıq istehsal edilmiş, həmçinin ölkədə istehsal edilməyən və ya mövcud olmayan əmtəələr çıxış edirdisə, müasir dövrdə dünya təsərrüfat münasibətlərinə milli istehsalın nəticələri ilə yanaşı istehsal amilləri – kapital, texnologiyalar, işçi qüvvəsi, həmçinin istehsal prosesinin özü də cəlb olunur. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ixtisaslaşma və istehsal kooperasiyası, texnologiyaların mübadiləsi intensiv sürətdə artır, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti fəallaşır. Ölkələr arasındakı kommertiya fəaliyyəti sahəsindəki iqtisadi münasibətlər milli təkrar istehsal prosesini müəyyən edən əsas və vacib şərtə çevrilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesini dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində ölkələr arasında xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması müşayiət edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması dünya təsərrüfat münasibətlərində milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin artması ilə ifadə olunur. Dünya iqtisadiyyatında liberallaşma malların beynəlxalq hərəkətində olan maneələrin – gömrük rüsumlarının, kəmiyyət

məhdudiyyətlərinin, texniki əngəllərin və s. azaldılması, kapitalın, işçi qüvvəsinin ölkələr arasında daha sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması şəklində təzahür edir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesi güclənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Daha əvvəllər inteqrasiya prosesləri məhdud sayda regionları əhatə edirdisə, hazırda bu hadisə demək olar ki bütün qitələrdə baş verir və çoxsaylı regional və subregional ticarət-iqtisadi qruplar yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının göstəricilərinə görə, hazırda dünya üzrə real olaraq fəaliyyətdə olan 250-dən çox ticarət-iqtisadi saziş mövcuddur və onlardan 130-dan çoxu 1995-ci ildən sonra yaradılıb. Bir çox tədqiqatçılar 1990-cı illərdə “inteqrasiya bumu” yaşandığını qeyd edirlər. İnteqrasiya bumu özünü iki formada göstərir: kəmiyyət (yeni regional sazişlər, mövcud sazişlərin yeni şərtlər əlavə edilməklə yenidən imzalanması və s.) və keyfiyyət (qarşılıqlı regional təsərrüfat fəaliyyətinin dərinləşməsi, inteqrasiyanın daha inkişaf etmiş kompleks formalarından istifadə və s.).

Müasir dünya iqtisadiyyatının daha mühüm inteqrasiya birlikləri kimi 25 Avropa ölkəsini birləşdirən Avropa Birliyi (AB); Kanada, ABŞ və Meksikanın daxil olduğu Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA); Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrinin Assosiasiyası (ASEAN) və s. çıxış edir. Qeyd edilməlidir ki, regional inteqrasiya proseslərinin BİM-in inkişafına təsiri baxımından ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bir tərəfdən BİM inteqrasiya birliyi daxilində dərinləşir və fəallaşır, digər tərəfdən isə üçüncü ölkələrə münasibətdə dünya təsərrüfat münasibətlərinin inkişafı məhdudlaşdırılır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında növbəti meyl istehsalın və kapitalın transmilliləşməsi prosesidir. Dünyanın inkişaf təcrübəsi göstərir ki, istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi beynəlxalq şirkətlərin yaranmasına təkan verən əsas amil

olmuşdur. Bu prosesin əsasında ardıcıl beynəlmilləşmə modeli dayanır. Xaricdə satışı genişləndirilməsinə və istehsalın təşkilinə yönəlmiş bu model beynəlmilləşmənin tarixən və məntiqi olaraq birinci forması - əmtəə ixracının beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formaları – lisenziyaların, ticarət markasının ixracı, birbaşa xarici investisiyalar ilə ardıcıl tamamlanmasını əks etdirir. Dünya təsərrüfatında istehsalın transmilliləşməsi beynəlxalq bank, maliyyə, sığorta, informasiya xidmətlərinin beynəlmilləşməsi prosesi ilə eyni zamanda baş verir və nəticədə transmilli biznes təkcə istehsalı deyil, həmçinin xidmətlər sferasını da əhatə edir.

Bu gün inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatında yuxarıda göstərilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır. Bu gün sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarəti dünya ticarətinin 75%-dən çoxunu təşkil edir.

Beləliklə, dünya təsərrüfatına aid olan ümumilik və vahidliklə yanaşı, onda həmçinin daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bu ziddiyyətlər özünü əsasən ayrı-ayrı ölkə qrupları üzrə göstərir.

Azərbaycan da müstəqillik əldə etdikdən sonra dağılmış iqtisadiyyatı yenidən qurmaq üçün dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlığa başladı. Xarici dövlətlərin-xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrin yenicə müstəqillik əldə etmiş dövlətin neft ehtiyatları üzərində böyük maraqları var idi. Ümummillik lider Heydər Əliyevin böyük səyləri nəticəsində Qərb dövlətləri ilə Azərbaycan neftinin istehsalı və ixracı sahəsində razılığa gəldi. Bunun sayəsində bu gün Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqeyi, onun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarlarına sərbəst nəqli təkcə ölkəmizin xarici siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda, müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sektorunun neft və qaz ehtiyatları hazırda təkcə regionun Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi dövlətlərini deyil, həmçinin, dünya enerjisinin 3/4 -nü istehlak edən ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Çin və bir çox digər Qərb və Şərq dövlətlərini ciddi

şəkildə maraqlandırır. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi yeni neft strategiyasıdır. Bu strategiya sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı qısa müddət ərzində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə başladı.

Əsası 1994-cü ilin 20 sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft müqaviləsinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Avropa İttifaqına və ümumilikdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə, böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından 20 ildən çox vaxt keçir. Bu illərdə bütün təzyiq və təqiblərə baxmayaraq, Azərbaycan öz müstəqil neft siyasətini ardıcıl və qətiyyətlə həyata keçirmiş, malik olduğu təbii sərvətlərlə milli hüquqlarını reallaşdırmış, dünyanın ən inkişaf etmiş və qabaqcıl texnoloji imkanları olan dövlətləri ilə bərabər hüquqlu partnyorluq münasibətləri yarada bilmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin uzaqgörən siyasəti, ölkənin iqtisadi potensialını, perspektiv imkanlarını və ən başlıcası neft amilinin müasir dünyanın enerji siyasətində oynadığı rolu düzgün qiymətləndirməsi qazanılmış müvəffəqiyyətlərin əsasını təşkil etmişdir. Şərqi və Qərbi, Orta Asiya-Qafqaz və Avropanı birləşdirən neft, qaz, nəqliyyat-kommunikasiya transmilli layihələrinin mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycan bu gün nəinki tək öz ölkəsinin və xalqının problemlərinin həllinə çalışır, eyni zamanda, Avrasiya regionunun, bütün dünya xalqlarının qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığının, regional inteqrasiyasının, dünya qlobal enerji təminatının mühüm faktorlarından biri hesab olunur.

Azərbaycanın daxili həyatında və xarici əlaqələrində neftin rolu mövzusu bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Dövlətin milli strategiyasının yaradılmasında neft amilinin rolu, ölkənin, eləcə də, Xəzər dənizinin neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi, enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına sərbəst çıxarılması, əldə olunan vəsaitin səmərəli istifadəsi, Xəzərin milli sektorlarının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və sahil dövlətlərinin suveren hüquqlarının qorunması,

regional sülhün, sabitliyin təmin edilməsində beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə edilməsi və s. məsələlər müasir beynəlxalq və regional münasibətlərin aktual problemləri hesab olunur.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, tükənməz yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycanı keçmiş dövrlərdən neft ölkəsi adlandırmışlar. Tarix boyu yunanlar və romalılar, ərəblər və monqollar, ruslar və ya ingilislər Azərbaycana yürüş edərkən ölkənin digər maddi və mənəvi sərvətləri ilə yanaşı, zəngin neft yataqları da onları özünə cəlb etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində yanacaq uğrunda gedən mübarizədə neftlə zəngin olan Azərbaycana sahib olmaq istəyi hər iki hərbi qruplaşmanın - Antanta və Üçlər İttifaqının planlarına daxil idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Bakı Rusiya imperiyasında istehsal edilən neftin 95%-ni, dünya neft hasilatının isə yarıya qədərini - ildə təxminən 11 milyon ton neft istehsal edirdi.

İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində Hitler Almaniyası Bakıya yürüşə başlayır və onun zəngin neftini ələ keçirməyə can atır. SSRİ-nin neft istehsalının 3/4-nü təşkil edən Bakını ələ keçirməklə, faşistlər sovet hərbi texnikasını yanacaqsız qoymaq istəyirdi. II Dünya müharibəsi illərində hərbi texnikanın 60-70, aviasiyanın isə 85-90 faizi Bakı nefti ilə hərəkət edirdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Azərbaycana, onun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə Amerika, Avropa və Asiyanın aparıcı dövlətlərinin marağı bir qədər də artdı. Xəzər dənizi və bütövlükdə Xəzər hövzəsi rayonu Rusiya və İran kimi dövlətlərlə yanaşı, digər ölkələrin də maraq obyektinə çevrildi. Buna səbəb, ilk növbədə, bölgənin geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və digər sərvətləri idi. İstər ABŞ-ın Avropa və Asiyanın böyük dövlətlərinin, istərsə də, Rusiyanın nəzərində Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikası regionda əsas dövlət hesab olunurdu ki, bu da, ilk növbədə, onun əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyəti, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması ilə bağlı idi.

Azərbaycan dövlətinin 1993-cü ildən bəri yürütdüyü xarici siyasətdə region ölkələri, Avropa dövlətləri və ABŞ ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edir. 1993-cü

ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı mənafelərini nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi.

Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən, zəngin neft və qaz yataqlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Azərbaycan Prezidenti Respublikanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə daha çox ölkəni, xüsusən, Qərbi dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyayı, regionda xüsusi rolu olan Rusiyayı, Türkiyə və İranı cəlb etmək istəyirdi. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi.

Əvvəla, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, ciddi iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən, neft-qaz yataqlarının istismarı, ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaf üçün heç bir daxili resursu olmayan Azərbaycan üçün hansı sahəyə yönəlməsindən asılı olmayaraq, xarici investisiya qoyuluşu və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi hava və su kimi lazım idi.

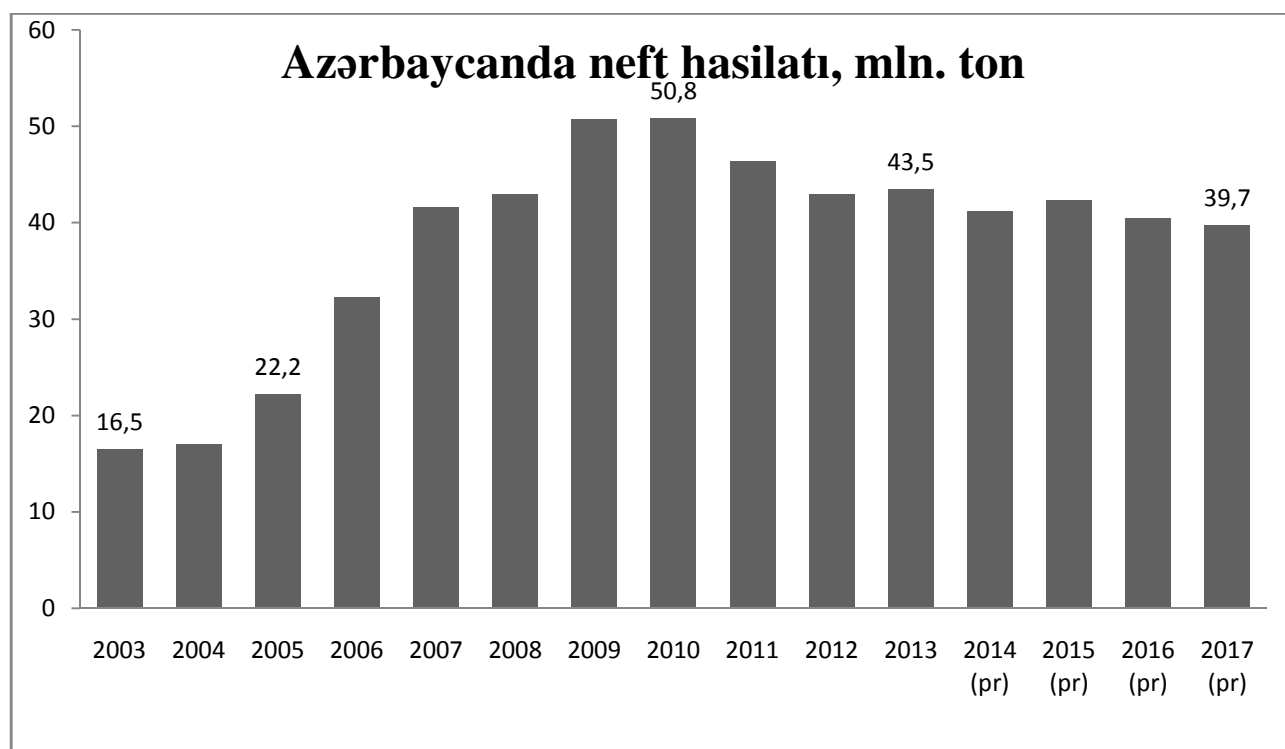
İkincisi, hələ müstəqil dövlətçilik ənənələri və reputasiyası zəif olan, dövlət atributları tam formalaşmamış və möhkəmlənməmiş, bütün ölkə ərazisində suveren hüquqları təmin olunmamış, torpaqları işğala məruz qalmış Azərbaycanın xarici dövlətlərlə müstəqil tərəfdaş (partnyor) rolunda çıxış etməsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövlətlər iqtisadi əlaqələrə daxil olacaq, onunla birgə iş haqqında müqavilə bağlayacaq hər bir xarici ölkə, xüsusən, nüfuzlu Qərbi dövlətləri əslində Azərbaycanın suveren hüquqları və dövlət müstəqilliyi üçün əlavə qoruyucu rol oynamağı istəyirdi.

Üçüncüsü, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen yataqlarına və ümumiyyətlə, dənizin sektor bölgüsünə Rusiya və İran kimi dövlətlər özünəməxsus mövqe nümayiş etdirirdi. Azərbaycan xarici dövlətləri öz tərəfindən Xəzərdə neft-qaz layihələrinin işlənməsinə cəlb etməklə, əslində, onların dəstəyini qazanmaq, Rusiya və İranın təzyiqlərinin dəf olunmasında onların da gücündən istifadə etməyə çalışırdı.

Dördüncüsü, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycan özünə beynəlxalq tərəfdaş axtardı. Xəzər nefti Qərbi ölkələri ilə Azərbaycanın maraqlarını uyğunlaşdırmaq, partnyorluq münasibətləri yaratmaq üçün çox əhəmiyyətli bir faktor ola bilərdi.

Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək verən, eləcə də, Xəzər regionunun neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən dünyanın aparıcı ölkələri - Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra bütün dünyada aparıcı iqtisadi- siyasi nüfuz malik olan ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri müttəfiqləri ilə birlikdə Cənubi Qafqaza, Xəzər hövzəsi ölkələrinə, o cümlədən, regionun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycana maraq göstərməyə başlayırlar. Azərbaycan Qərbin bu marağından öz dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqe tutması üçün istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi region dövlətlərini də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrinə cəlb etmək istəyirdi.

Cədvəl 5.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Əsrin müqaviləsi" kimi tarixi ad almış ilk neft müqaviləsi imzalandı. "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri",

"Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi haqqında" sazişin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı. Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərb şirkətləri qoymalı idilər. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın "İtoçu" və ABŞ-ın "Eksson" şirkətləri də qoşuldular.

"Əsrin müqaviləsi"ndə ən çox pay aparıcı Qərb dövlətlərinə ayrılıb. Bu dövlətlər içərisində ən mühüm pay isə ABŞ şirkətlərinə ayrılmışdır. ABŞ-ın sabiq prezidenti Bill Klintonun 1994-cü il sentyabrın 20-də göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu tipli sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. O, bütün tərəflər üçün mənfəətli olacaq, ölkələrimiz arasında artmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir". Teleqramda vurğulanırdı ki, Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionunun daxilində və ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

"Əsrin müqaviləsi" layihəsində ABŞ-dan sonra ikinci əsas pay Böyük Britaniyanın "Britiş Petroleum" (17,12%) və "Remko Enerji Qrupp" (2,08%) şirkətlərinə ayrılmışdır. Bu da məntiqli olaraq Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Avropa və dünyada olan iqtisadi və siyasi mövqeyi, həmçinin, bu ölkənin Azərbaycan neftinə olan ciddi marağı ilə əlaqədar idi.

"Əsrin müqaviləsi" üzrə işlənmənin gedişində AÇG yataqlar blokunun karbohidrogen ehtiyatları iki dəfəyədək artırılmışdır. Xatırladaq ki, saziş imzalanan əvvəldə buradakı ehtiyatların ümumi həcmi 511 mln. ton neft, 160 mlrd. kubmetr qaz səviyyəsində hesablanmışdı. Hazırda isə blokun çıxarıla bilən ehtiyatları 1 mlrd. ton neft və 350 mlrd. kubmetr qaz həcmində qiymətləndirilir. İşlənmənin əvvəlindən indiyədək yataqlar blokundan 345 mln. ton neft və 100 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir. Qarşıdakı dövrdə isə hər il neft hasilatının orta hesabla 34-35 mln. ton olacağı nəzərdə tutulur. AÇG-də 2050-ci il və sonrakı dövrlər üzrə gələcək işlənmə

proqramı hazırlanmışdır ki, burada da hasilatın sabit saxlanması və artırılması prioritet məsələ kimi nəzərdə tutulur. AÇG layihəsi üzrə neft hasilatına başlanandan sonra ölkəmizdə neft hasilatı artmağa başlayıb. ARDNŞ-in neft hasilatı son illər 8-9 milyon ton həddində olduğundan, neft hasilatı məhz AÇG yataqları hesabına artıb. Ölkədə neft hasilatının maksimum həddi 2010-cu ildə qeydə alınıb – 50,8 milyon ton. Bunun 42.1 milyon tonu AÇG-nin, 8,7 milyon tonu ARDNŞ-in payına düşüb.

3.2 Müasir mərhələdə yeni neft strategiyası və ölkənin neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə istiqamətləri

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın yeganə ölkəsidir ki, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına, inkişaf etmiş yanacaq-energetika infrastrukturuna və özünü tam təmin edən enerji sistemə malikdir. Ölkənin təkcə milli və regional səviyyədə deyil, həm də dünya enerji sistemində getdikcə həlledici bir vəsiləyə çevrilməsi, transmilli enerji bazarlarında özünəməxsus yer tutması və Avropanın enerji təhlükəsizliyində fəal iştirakı onun regional və planetar geosiyasi, geoiqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsinə xüsusi təsir göstərməkdədir. Azərbaycanın enerji ehtiyatları həm də milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dinamik inkişafının əsasını təşkil edir, ölkənin ümumi daxili məhsulunun, əsas maliyyə - iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Odur ki, mövcud təbii ehtiyatlardan, yanacaq-enerji potensialından səmərəli istifadə edilməsi siyasəti Cənubi Qafqazın regional geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti fonunda ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatlarından birini yaradır. Geosiyasi ədəbiyyatda hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycanın transmilli və daxili enerji siyasəti, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər, reallaşdırılan vəzifələr və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı digər məsələlər 2003-2014-cü illərdə qəbul olunmuş bir çox rəsmi dövlət sənədlərində də əks olunmuşdur. Bunların sırasında “Energetika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu, “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə

olunması üzrə” Dövlət Proqramını, “2005-2015-ci illərdə ölkənin yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı” Dövlət Proqramını, “Şahdəniz 2” təbii qaz layihəsini və s. göstərmək olar .

Azərbaycan dövləti hazırda kənar təsirlərdən asılı olmayan milli enerji sektorunun yaradılması və davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi məqsədilə çevik enerji siyasəti həyata keçirir. Bu siyasətin prioritet vəzifələri ölkənin təbii enerji ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi, milli energetika sektorunun inkişafı, əhalinin və iqtisadiyyatın neftə, qaza, elektrik enerjisinə və digər enerji daşıyıcılarına olan daxili tələbatının tam və davamlı təminatı, xarici ölkələrin Xəzər bölgəsindəki beynəlxalq, regional və yerli enerji maraqlarının və təhlükəsizliyinin respublikanın milli maraqları ilə əlaqələndirilməsi, ölkənin enerji təhlükəsizliyindən irəli gələn digər strateji məsələlərin həllindən ibarətdir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə son illərdə ölkə daxilində bir sıra təşkilati-texnoloji tədbirlər həyata keçirilmiş və bu gün də keçirilməkdədir. Onların sırasına yanacaq-enerji kompleksinin texnoloji bazasının və infrastrukturların modernləşdirilməsi, yanacaq-enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi və istismarının dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması, neft-qaz istehsalının ekoloji təmizliyinin və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və s. daxildir. Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi sahəsində həyata keçirdiyi daxili siyasətin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

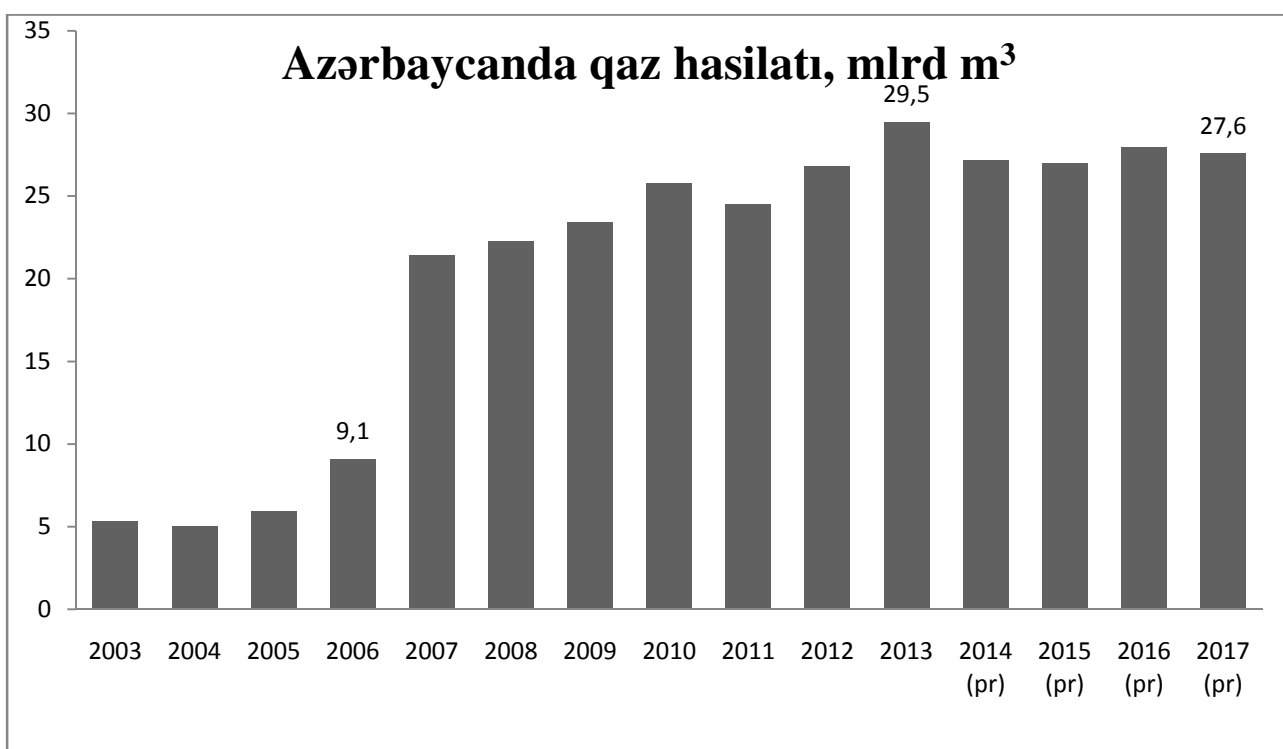
- yanacaq-enerji kompleksinin müasir tələblərə uyğun inkişafını müəyyənləşdirmək və təmin etmək;
- yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sənaye sahələrinin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirlər həyata keçirmək;
- enerji ehtiyatlarının istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, uçotu və istehlakı üzrə mütərəqqi texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək;
- yanacaq-enerji sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaq;
- yanacaq-enerji kompleksinin inkişafına cəlb edilən sərmayələrin həcmi artırmaq;
- yanacaq-enerji kompleksində ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək;

- yanacaq-enerji ehtiyatlarının istehlakına görə ödənişlərin daha dolğun yerinə yetirilməsini təmin etmək və s.

Hazırda neft-qaz sənayesi ölkəmizin makroiqtisadi göstəricilərinə, xüsusilə iqtisadi artım sürətinə, sənaye istehsalının, ixracatın və investisiyaların həcminə, büdcə gəlirlərinə böyük təsir göstərməkdədir. Neft-qaz gəlirlərindən qaynaqlanan iqtisadi inkişaf regional infrastrukturların yeniləşməsinə, qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə və yeni iş yerlərinin açılmasına güclü stimül verir. Azərbaycan ildə istehsal etdiyi təxminən 28 milyard kub metr qazın yarından bir qədər azını, 50 milyon tondan çox neftin beşdə birini daxili ehtiyacların ödənilməsinə, qalanını isə xarici ölkələrə ixraca yönəlmişdir. Hər iki istiqamətdə mövcud vəziyyət ölkənin tamamilə nəzarəti altındadır və xarici geoiqtisadi amillərdən asılılıq, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Cədvəl 6.

Hazırda ARDNŞ-nin və konsorsiumun bütün səyləri geosiyasi və iqtisadi cəhətdən böyük sinerji gücünə malik bu layihə çərçivəsində icra olunacaq texniki-innovativ işlərin vaxtında, qüsursuz və yüksək keyfiyyətlə görülməsinə yönəlmişdir. Bu, hazırda Avropa Birliyi ölkələri üçün həyata keçirilən ən böyük infrastruktur layihəsidir. Azərbaycan isə belə bir tarixi layihənin həyata keçirilməsində lider rolunu oynayır. Layihənin inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq, 2-ci mərhələdə hasilat həcmi təxminən 2 dəfə artırılacaq, “Faza-1” üzrə hazırda çıxarılan 9 mlrd. kubmetr qaza

minimum hesablamalara əsasən, daha 16 mlrd. kubmetr qaz hasilatı əlavə olunacaqdır. Çıxarılacaq əlavə qaz həcmlərinin ildə 10 mlrd. kubmetri Avropa ölkələrinə, 6 mlrd. kubmetri isə Türkiyəyə tədarük ediləcək. İlk qaz həcmlərinin 2018-ci ildə Türkiyəyə çatdırılması planlaşdırılır. Artıq “Faza-2” üzrə mühəndis-layihələndirmə, tikinti və təchizat işləri üzrə başlıca müqavilələr imzalanmış, ilkin, hətta bəzi istehsalat sahələrində əsas işlərə start verilmişdir. Bu nəhəng layihə çərçivəsində Xəzər dənizində ən qabaqcıl sualtı hasilat texnologiyalarının tətbiqi ilə Azərbaycandan Avropaya qədər 3500 km uzunluğunda boru kəmərləri sistemi qurulacaqdır. Biz gələcəyə daha geniş nəzər nöqtəsindən baxırıq və bu, vacib məsələdir. Belə ki, əgər infrastrukturun layihələndirilməsində yalnız bugünkü realıqla qapanıb qalsaq, yaxın gələcəkdə hasilatın artımı ilə əlaqədar əlavə texniki problemlərlə qarşılaşa bilərik. Çünki “Cənub qaz dəhlizi” üzrə planlar yalnız “Şahdəniz-2” ilə kifayətlənmir. Bu layihə gələcək perspektivlər zəncirində əsas, amma yalnız ilk halqanı təşkil edir.

Cədvəl 7.

Mövcud imkanları nəzərə almamaq, “ikinci qaz dalğa”sını proqnozlaşdırmamaq mümkün deyil. İnamlı söyləyə bilərik ki, 2025-ci ilədək Azərbaycanın ümumi ixrac potensialının 40 mlrd. kubmetr qaz həcminə çatdırılması tamamilə realdır. Bu qazın da çox hissəsi Avropa bazarına təchiz oluna bilər. Əlbəttə, belə böyük həcmərin nəql edilməsi üçün təhlükəsiz daşınmanı təmin etmək iqtidarında olan və ötürücülük qabiliyyətinin artırılması potensialına malik müvafiq qaz-nəql infrastrukturuna lazımdır.

3 mühüm seqmentdən ibarət “Cənub qaz dəhlizi”, düşünürük ki, məhz belə bir sistem olacaqdır. Seqmentlərdən 1-cisi hazırda “Şahdəniz” qazının Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə Gürcüstan və Türkiyəyə nəqlini həyata keçirən və regionda enerji təhlükəsizliyinin mühüm amilinə çevrilən CQBK-dır. Ötürmə qabiliyyəti ildə 20 mlrd. kubmetr təşkil edən kəmərlər işləkliyini artıq sübuta yetirmişdir. CQBK-nın “Şahdəniz-2” layihəsinin tərkib hissəsi kimi yekun investisiya qərarında nəzərdə tutulmuş genişləndirilməsi indiyədək kəmərlərin ötürücülük qabiliyyətinin artırılması istiqamətində aparılmış işlərin davamı olacaqdır. 2-ci mühüm və birləşdirici seqment kimi TANAP - Transanadolu boru kəməri nəzərdə tutulur. Bu, iki qardaş ölkənin - Azərbaycan və Türkiyənin birgə layihəsidir. Artıq ARDNŞ-nin (58%) operatorluğu ilə BOTAŞ (30%) və BP (12%) şirkətlərindən ibarət konsorsium kəmərlərin inşası üçün ərazidə hazırlıq işlərinə tamamlamaq üzrədir. TANAP-ın illik ötürücülük qabiliyyəti ilk mərhələdə 16 mlrd. kubmetr təşkil edəcək. Sonradan bu göstəricinin 30 mlrd. kubmetrədək artırılması imkanları da nəzərə alınmışdır. Belə ki, uzunmüddətli perspektivdə bu kəmərlər həm Azərbaycan yataqlarından hasil ediləcək “ikinci dalğa” qazını, həm də Mərkəzi Asiya, habelə Yaxın Şərqlə və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində hasil ediləcək qaz həcmlərini tranzit yolu ilə “Cənub qaz dəhlizi”nə ötürmək, Avropaya daşımaq potensialına malik olacaqdır. “Cənub qaz dəhlizi”nin 3-cü seqmentini isə Transadriatik qaz boru kəməri (TAP) təşkil edəcəkdir. Uzunluğu 870 km olacaq TAP kəməri Türkiyə-Yunanıstan sərhədində TANAP-la birləşəcək, sonra isə Yunanıstan və Albaniya ərazilərindən, Adriatik dənizinin altından keçməklə İtaliyanın cənub sahillərində uzaqcaqdır. Cənub-Şərqi Avropanı təbii qazla təmin edəcək TAP gələcəkdə Xəzər hövzəsində hasil olunan təbii qazın qitənin digər böyük qaz istehlakçılara - Almaniyaya, Fransa, Böyük Britaniyaya, İsveçrə və Avstriyaya ötürülməsi üçün də geniş imkanlar açacaqdır. Kəmərlərin ilkin ötürücülük qabiliyyəti ildə 10 mlrd. kubmetrdir. Konsorsium kəmərlərin inşasını iri diametrlə borularla həyata keçirməklə gələcəkdə bu həcmə 2 dəfəyədək artırılması imkanını nəzərdə saxlayır.

Müasirləşmə xəttini öz fəaliyyətinin əsas prioritetinə çevirmiş ARDNŞ ölkəmizdə birincilərdən olaraq Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçid prosesini müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur. Şirkətin konsolidasiya edilmiş hesabatları beynəlxalq auditdən keçirilir ki, bu da onun kredit qabiliyyətinin

artırılmasında mühüm amildir. ARDNŞ dünyada tanınmış “Fitch Ratings”, “Moody’s” və “Standard and Poors” kimi beynəlxalq şirkətlər tərəfindən müsbət reyting dərəcələrinə layiq görülmüşdür və bu dərəcələr ildən ilə daha da yüksəlir. Beynəlxalq audit və reytinglər ARDNŞ-nin modern şirkət olaraq nüfuzunun yüksək göstəricisi, xarici əməliyyatlar zamanı Şirkətin tərəfdaş kimi üstünlüklərinə mühüm təminatdır.

Son illər ölkəmizdə ekoloji hərəkət geniş vüsət alıb. Ətraf mühitin - torpağın, havanın, suyun, o cümlədən, Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması xüsusi aktualıq kəsb edir. ARDNŞ-də mədən ərazilərinin, habelə dənizin çirklənməsinin, havaya istixana effekti verən qazların atılmasının qarşısının alınması, keçmişdən miras qalmış problemlərin həlli üzrə mühüm layihələr icra olunur. Qalada Ekoloji Parkın yaradılması, “Ağ şəhər” layihəsi çərçivəsində görülən tədbirlər bu istiqamətdə Şirkətin potensialının böyük olduğunu göstərir. Bu yaxınlarda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Ekologiya ili” çərçivəsində vermiş olduğu tapşırığa uyğun olaraq “Çıraq” neft yatağında şamda yandırılan səmt qazının həcmnin əsaslı şəkildə azaldılmasına nail olundu. Bu, ARDNŞ ilə “BP-Azərbaycan” şirkəti arasında hasilat zamanı ətraf mühitin qorunması sahəsində aparılan çoxillik əməkdaşlığın yeni bir nailiyyətidir.

Neft sənayesinin yüksəlişi, iqtisadi resurslar möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, “məqsəd yox, vasitədir”. Neft sektorundan gələn gəlirlər genişhəcmli sosial-iqtisadi proqram və layihələrin həyata keçirilməsində başlıca maliyyə qaynağıdır. Ölkənin ən böyük vergi ödəyicisi kimi sosial məsuliyyətini daim dərinləndirən ARDNŞ büdcə ödəmələri ilə yanaşı, öz maliyyə vəsaitləri hesabına ölkədə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında, o cümlədən, yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin aradan qaldırılması məqsədi daşıyan proqramlarda, digər mədəni, elmi və ekoloji proqramların həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramlarına əsasən, Şirkətin maliyyə vəsaiti hesabına Lənkəran, Şirvan, Naxçıvan, Bərdə, Gəncə, Qazax, Qəbələ, Zaqatala, Quba, Şamaxı, Cəlilabad və digər şəhərlərdə tikilib istifadəyə verilmiş regional müalicə-diaqnostika mərkəzləri deyilənlərə bariz nümunədir. Azərbaycan səhiyyəsinin inkişafında bütöv bir mərhələ açmış, bölgələrimizə yeni səhiyyə xidməti mədəniyyəti gətirmiş, Avropa, Amerika və Yaponiyanın tanınmış şirkətlərinin istehsalı olan ən müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz edilmiş regional müalicə-diaqnostika mərkəzləri,

habelə yüksək beynəlxalq standartlar səviyyəsində modern səhiyyə ocağı kimi bütün Cənubi Qafqazda yaxşı tanınan Mərkəzi Neftçilər Xəstəxanası Səhiyyə Nazirliyinin təbəçiliyinə verilmişdir. Əvvəllər ARDNŞ-nin balansında olan təhsil, idman-sağlamlıq, mədəniyyət obyektləri də Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təhvil verilmişdir.

Şirkət eyni zamanda ölkədə təhsil sisteminin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayır, gənc neftçi mütəxəssislərin hazırlanması məqsədi ilə müxtəlif təqaüd proqramları həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə ARDNŞ-nin nəzdində Bakı Ali Neft Məktəbinin ən yüksək dünya standartları səviyyəsində yaradılması və qısa müddət ərzində xarici universitetlərlə əməkdaşlığın qurulması uğurlu addımlardandır. Qəbul imtahanlarında yüksək bal toplamış gənclərin BANM-də təhsil almağa üstünlük vermələri yeni fəaliyyətə başlayan bir ali məktəb üçün yüksək göstəricidir.

Bundan başqa, 2010-cu ilin aprel ayında Buxarestdə, sentyabr ayında isə Bakıda Azərbaycan, Rumıniya, Gürcüstan və Macarıstanın dövlət və hökumət başçılarının imzaladıqları müqaviləyə uyğun olaraq, AGRİ layihəsi çərçivəsində Azərbaycan qazının boru vasitəsilə Gürcüstanın Qara dəniz limanlarına çatdırılması, sonra sıxılaraq gəmilər vasitəsilə Rumıniya ərazisinə daşınması və oradan da Macarıstana, Bolqarıstana və digər Avropa ölkələrinə nəqli marşrutu yaradılmışdır. Bu marşrutla və 2012-ci ildə Azərbaycanla Türkiyə arasında inşası və ixrac şərtləri razılaşdırılmış Transanadolu (TNAP) qaz kəməri vasitəsilə gələcəkdə Avropa ölkələrinə ildə, təxminən 20 -30 milyard kubmetr maye qazın ixracı nəzərdə tutulur.

2013-cü ilin dekabr ayında Bakıda dünyanın aparıcı neft-qaz şirkətləri və bir çox Avropa ölkələri ilə “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə təbii qazın istehsalı, bölüşdürülməsi və ixracı üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması isə XXI əsrdə nəinki təkcə Azərbaycanın, o cümlədən Avropa və dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində önəmli rol oynayacaqdır. “Şahdəniz-2” layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə xidmət etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına təkan verəcək, Avropaya yeni qaz dəhlizi açacaq (6). Avropa ölkələri və aparıcı şirkətlərlə enerji sahəsindəki mövcud tərəfdaşlıq münasibətləri Azərbaycanın

özünün böyük qaz ehtiyatlarını dünya enerji bazarlarına çıxarmaq imkanı yaradır. Mütəxəssislərin fikrinə görə “Mərhələ-2” çərçivəsində işlənilməsi planlaşdırılan “Şahdəniz”in əlavə ehtiyatlarından, bu yaxınlarda Xəzərdə kəşf edilmiş “Abşeron” və “Ümid” yataqlarının, “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlar blokundakı dərin qaz ehtiyatlarının, olduqca perspektivli “Şəfəq-Asiman”, “Babək”, “Zəfər-Məşəl” və başqa strukturların potensialından tam istifadə ediləcək. Təkcə 2014-cü ilin 6 ayı ərzində AÇG yataqlar blokundan hasil edilmiş 16 milyon ton neftin 11,2 milyon tonu, yəni 70 faizi Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti olmuşdur. Mənfəət neftinin satışından əldə edilən gəlir Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda toplanır, müəyyən hissəsi sosial-iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə, xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına sərf olunur, əsas hissəsi isə gələcək nəsillər üçün saxlanılır.

Ölkəmizin enerji strategiyasının fəlsəfəsinə uyğun olaraq, Dövlət Neft Şirkəti artıq bir neçə ildir ki, mövcud beynəlxalq standartlara, müasir tələblərə cavab verən modern, çevik və güclü bir quruma çevrilmək üçün əzmlə çalışır. Bu isə ilk növbədə Şirkətin strukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, idarəetmənin effektivliyinin artırılmasını nəzərdə tutur. Həmin proseslərin tərkib hissəsi kimi Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi müasir şəraitdə beynəlxalq önəm kəsb edən şəffaflığın artırılması, eləcə də gəlir və xərclərin, aktiv və öhdəliklərin dəqiqliklə qiymətləndirilməsi baxımından yüksək səmərə vermişdir. Şirkətin konsolidə olunmuş hesabatları 5 ildir ki, dünyanın bu sahədə tanınmış şirkətlərindən “Ernst & Young” tərəfindən beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının ən qabaqcıl təcrübəsinə uyğun olaraq audit edilir və müsbət rəylər alır. “Fitch Ratings”, “Moody’s Ratings” və “Standard & Poor’s” kimi nüfuzlu agentliklər tərəfindən şirkətə verilən beynəlxalq reyting dərəcələri ilbəl artırılır. Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar Şirkət üzrə telekommunikasiya sistemləri tam yeniləşdirilmiş, müasir rabitə və kompyuter şəbəkəsi qurulmuş, bütün idarə və müəssisələr zəruri texniki avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Son illərdə xarici bazarlarda 1,5 mlrd. ABŞ dolları həcmində avrobondlar buraxılmış və bu sahədə də böyük uğur qazanılmışdır. Bütün bunlar istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq miqyasda ARDNŞ-nin işgüzar nüfuzunu yüksəldir, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində indiyədək 71 neft və qaz yatağı istifadəyə verilmişdir. Onlardan 43-ü quruda, 28-i Xəzərdəki milli sektorda yerləşir. Hazırda 54, o cümlədən quruda 36, dənizdə 18 yatağın dövrüyyəyə daxil edilməsi ilə bağlı işlər davam etdirilir, 9 yataq isə kəşfiyyat mərhələsindədir. Azərbaycanda yataqların işlənməyə başlanmasından hazırkı dövrdə 1,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 480 milyard kub metrədən artıq qaz hasil edilmişdir, o cümlədən dəniz sahəsindəki yataqlardan 0,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 352 milyard kub metr qaz çıxarılmışdır. Ölkənin yanacaq-enerji kompleksini daha da inkişaf etdirmək məqsədilə neft və qaz hasilatı sahəsində qarşıdakı illərdə aşağıdakı işlərin aparılması nəzərdə tutulur:

- yeni yataqların axtarışı və kəşfiyyatı;
- aşkar edilmiş yataqların tammiqyaslı işlənməyə cəlb edilməsi;
- işlənməkdə olan yataqlarda yeni quyuların qazılması və fəaliyyətsiz quyuların bərpası;
- işlənməkdə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədi ilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin tikilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- elm və texnikanın nailiyyətlərindən və qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə edilməsi və s.

3.3 Ölkə sənayesinin yenidən qurulmasında neft sənayesinin və neft gəlirlərinin təsirinin artırılması istiqamətləri

Əhali sayının artımı, istehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, insanın maddi və mənəvi tələblərinin yüksəlişi cəmiyyətin inkişafının təhlili aspektini daha da mühüm etmişdir. Sadalanan keyfiyyətlər Azərbaycan iqtisadiyyatını da cərəyan edən amillərlə xarakterikdir. İndi yeni geopolitik vəziyyət onun bütün maddi və mənəvi resurslarının bir daha mükəmməl inventarizasiyasını gündəmə gətirir. Potensialın müəyyən edilməsində ən strateji sahə isə neft-qaz kompleksidir. Bunları əsas götürərək Azərbaycan neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf meyli bizim tədqiqat

obyektində təhlilə məruz qalmışdır. Ötən yüz il ərzində Respublikanın neft sənayesində müşahidə olunan pozitiv meyillər xalqın sosial-iqtisadi həyatında ciddi əks olunmuşdur. Neftdən əldə edilən gəlirlər kapitallaşaraq əksər hissəsi onun sərhədlərindən kənara – yəni digər İttifaq ölkələrinin iqtisadiyyatına yönəldilmişdir. Daxildə qalan vəsait isə çox zaman strateji proqramla sərf edilməmiş, əldə olunan mənfəət təkrar istehsala deyil, hasilatın ekstensiv artımına yönəldilmişdir. İndi nail olunan müstəqillik statusu Azərbaycanın neft sənayesini, bütün iqtisadiyyatını tərəqqi yoluna çıxarmış, aşkarlanan ehtiyatlar potensialı isə respublikamızı yeni əsrdə inkişaf etmiş dövlətlər müstəvisinə düşməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu gün dəqiqləşməyən orta səviyyədə qəbul edilən ehtiyatlar göstəricisi bir çox əsas neft istehsalçısı ölkələrindən, hətta yüksək neft ixracatları olan bəzi OPEK ölkələrindən də yüksəkdir. İndiki əhali sayında respublikamızın neft resurslarının adambaşına bölgüsü Omandan, Kanadadan, Misirdən, İndoneziyadan, Nigeriyadan artıq hesab olunur. Lakin bu üstünlüklər həmin dövlətlərdə ÜDM-in adam başına bölgüsü ilə müvafiq paralelik aparmağa imkan vermir. Ərəbistan yarımadasında 30 il öncə müstəqillik əldə etmiş Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) Azərbaycandan ərazicə çox az fərqdə, əhalicə isə 2,5 dəfə kiçikdir. Lakin burada neft ehtiyatlarının adam başına düşən bölgüsü Kuveytdən də yüksək səviyyədədir. Adambaşına düşən gəlir isə Qərbi Avropanın bir çox ölkələrindən artıq - 20 min dollar həcmindədir. Məlumatlara görə burada kapitalının ümumi məbləği 160 milyard dollar olan 78 min milyonçu yaşayır. Onun neft ehtiyatları 15 milyard tondan çox, qaz ehtiyatları isə 5,8 trilyon m³ hesablanır. Ölkə hasil etdiyi gündəlik 2,3 milyon barel neftin yalnız 0,1 milyonunu daxili ehtiyaclara səfərbər edir. Qalan hissə isə ixracata yönəlir. Yüksək kapital qoyuluşları son illər ÜDM strukturunda köklü dəyişikliklər gətirmişdir. İndi neftin çəkisi burada ÜDM-in 1/4-nə bərabərdir. Tikinti, emal sənayesi, nəqliyyat, elektroenergetika, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və digər sahələr isə qalan 3/4 hissəni əhatə edir. Əlverişli templərlə sürət alan inkişaf prosesi ölkənin sosial həyatında yeni yüksəlişlər rəvac vermişdir. BMT-nin məlumatlarına əsasən BƏƏ səhiyyənin, təhsilin sosial sferanın, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın səviyyəsinə görə dünya üzrə 14-cü yerdə qərar tutur. Bütün bunları bəyan etməkdə məqsəd Azərbaycanın ehtiyatlar potensialının rəşadətli bölgüsündə BƏƏ-yə paralel olan perspektivini nəzərə gətirməkdən ibarətdir. Tarixi

inkişafın indiki mərhələsində inteqrasiya meyillər o qədər güclənmişdirki, hazırda məhsuldar qüvvələrin xarici iqtisadi əlaqələrdən kənarında inkişafı perspektivsizdir. Müasir iqtisadi tərəqqi dünya təsərrüfatında əhəmiyyətli mövqeyi, beynəlxalq standartları ifadə edən iqtisadi mexanizmlərin vəhdətində inkişaf tapır. Respublika iqtisadiyyatının, o cümlədən, milli neft sənayemizin dirçəlişinin təminatı nəzərdən keçirilən amilləri diqqətə almadan mümkün deyildir. Bu gün neft sənayemizi gücləndirən fundamental əsaslarla yanaşı inkişafı ləngidən neqativ reallıqlar da mövcuddur. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycanda 5 illik planların müşayiəti ilə güclü sənaye, nəqliyyat və kənd təsərrüfat potensialı yaradılmışdır. 1970-1980-ci illərdə ÜDM-nin adam başına bölgüsündə Azərbaycan Türkiyə ilə eyni təsnifatda olmuşdur. Lakin müstəqillik ərəfəsində güclənən dağıdıcı təsərrüfatsızlıq meyilləri, milli münaqişələr və digər siyasi-iqtisadi amillər Azərbaycanın da iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur.

Sovetlər ittifaqında son illərində reallaşan mənfi meyillər Azərbaycana da xeyli çətinliklər miras qoymuşdur. İstehsal münasibətlərinin dəyişməsi, yeni siyasi-iqtisadi prinsiplər, keçid dövrünün metamorfozları dövlət quruculuğu prosesində ciddi əks olunmuşdur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Qarabağ problemi, hakimiyyət uğrunda çekişmələr, xarici qüvvələrin təsir amili, artan təsərrüfatsızlıq, zəif nəzarət, məsuliyyətsizlik, sürətlənən inflyasiya iqtisadiyyatın idarə edilməsində ciddi problemlər törətmişdir. SSRİ-məkanında, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qırılması, əlverişli bazarın itirilməsi, həm də mikroiqtisadi səviyyədə vəziyyəti ağırlaşdırmışdır. Müəssisələr maliyyə dayanıqlılığını və ödəniş qabiliyyətliyini itirmiş ölkə iqtisadiyyatını total «ehtikar biznesi» bürümüş, vaxtı ötmüş daxili borcların miqyası astronomik həddə çatmışdır. İndi neft sənayesində debitor və kreditor borcları manat hesabı ilə 13 həddli rəqəmlə ölçülür. Görülən tədbirlər isə borcların mülayimləşdirilməsində radikal nəticələrə gətirmişdir. Konkret faktlar göstərir ki, istehsal sahələrində vəziyyət ürək açan deyildir. Vəziyyətin yaxşılaşması isə neft-qaz sənayesində başlanan islahatlar prosesinin ardıcıl xarakter daşımından asılı olacaqdır. Məlum həqiqətdir ki, köhnə yataqlarda ehtiyatların tükənməsi əlavə istismar xərcləri hesabına başa gəlir. İstehsal olunan məhsulun maya dəyərinin yüksək olması istehsal xərcləri prosesinə yeni yanaşmanı zərurətə çevirir. Digər tərəfdən, bazar

prinsiplərinə keçir, hər yerdə olduğu kimi neft iqtisadiyyatında da müvafiq bazar islahatları tələb edir. Bütün bunlar kompleks şəkildə islahatların aparılması ilə şərtlənir.

Azərbaycanın quru və dənizdə mövcud kərbhidrogen ehtiyatlarının miqyası müxtəlifdir. Hesablamalar göstərir ki, quru ərazilərdə aşkarlanmış neft-qaz resurslarının əksəriyyəti çıxarılmışdır. Qurudakı mədənlərdə istismar son mərhələsini yaşayır. Bəzi yataqlarda ikinci metodla hasilat da yetərli səmərə vermir. İndiki templer hasilatın mövcud yataqlarda hələ də 70-80 il davam edəcəyini şərtləndirir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda isə ehtiyatların miqyası hər il dəyişikliklərə məruz qalır. Təbii ki, ehtiyatların dəqiq ölçülərini hakimiyyət orqanları aşkarlamağa həvəs göstərmirlər. Bunu anlamaq mümkündür. Xəzərdə Azərbaycan tərəfi isə bağlanmış 15 beynəlxalq neft müqaviləni əsas götürdükdə burada 3-4 milyard ton neftin 2-2,5 trilyon kubmetr qaz ehtiyatının olmasını hesablamaq mümkündür. İndi bağlanmış 20 beynəlxalq neft kontraktı üzrə sərmayələrin ümumi həcmi 50 milyard dollar təşkil edəcəkdir. Kəşfiyyat uğurlu olacağı təqdirdə hasilatın illik həcmi neft üzrə 70 milyon ton, qaz üzrə 25-30 milyard m³-ə yüksələcəkdir. Köhnə dəniz yataqlarında olan ehtiyat qalığını və yeni bağlanacaq müqavilələrin perspektivini nəzərə alsaq, burada daha çox ehtiyatın olacağı ehtimal edilir. Geoloji məlumatlara əsasən respublika ərazisinin azı 15%-i neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından hələ tam öyrənilməmişdir. Bu ərazilərdə də xeyli ehtiyatların olması gümanı da yüksəkdir. Bununla belə potensial neft ehtiyatlarının 40-45, qaz resurslarının 80%-i kəşf edilməmiş qalır. Kəşf edilmiş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Hazırda aşkarlanan neft-qaz layları 5000-7000 metr dərinliklər mövcuddur. Respublikaya mənsub kərbhidrogen yataqlarının güman edilən ümumi sahəsi 64,5 min km² -dir. Yerin daha dərin qatlarında çoxlu kərbhidrogen ehtiyatının olması ehtimalı yetərlidir. Belə vəziyyət daha yüksək texnoloji hazırlığı və maliyyə vəsaiti tələb edir. İndiki rentabillik həddi Azərbaycan üçün bir yataq üzrə ehtiyatların 80-100 milyon ton olmasını şərtləndirir. Dünya əhalisinin energetik tələbatı ilbəil yüksəlir. Məlumatlar təsdiqliyir ki, yaxın 20 il ərzində neftə olan ehtiyac 32% artacaqdır. Son 30 ildə dünya neft kompleksinin inkişafında mühüm faktor dünya okeanında neft-qaz hasilatının genişlənən istismar tempidir. Dəniz yataqlarında hasilat 35 dövlətin akvatoriyasında aparılır. Əsrin

sonunda 700-dən çox dəniz yatağında dünya neft hasilatının 1/3-i təmin edilmişdir. Bununla belə, enerji daşıyıcılarına dünyəvi tələbat 8,5 milyard ton neft ekvivalentinə yaxınlaşır ki, bunun da 90%-i mədən qazıntı ehtiyatlarının, o cümlədən 2/3 hissəsi neft və qazın payına düşür. Planetin indiki potensial imkanları əsas verir ki, yaxın 50 il ərzində neftlə bağlı kataklizmlər baş verməyəcək, neft erası bitməyəcəkdir. Bizim diqqətimiz isə bu perspektivdə respublikanın neft-qaz sərvətlərinin indiki real vəziyyətinin ciddi təhlilinə yönəlməlidir.

Ölkəmizdə gedən sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar əhali və sənayenin yanacağı ehtiyacı ilbəl artır, keyfiyyət standartları yüksəlir. Neft-qaz emalı və neft kimyası komplekslərində hazırda fəaliyyətdə olan fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş qurğularla bu ehtiyacları təmin etmək mümkün deyil. Zavodların mövcud ərazisi isə yeni qurğular tikilməsi üçün məhduddur. Bu və digər səbəblərdən müasir standartlara cavab verən Neft-Qaz Emalı və Neft-Kimya kompleksinin (NQNK) inşa olunması zərurətə çevrilmişdir. Hazırda dövlət tapşırığına uyğun olaraq ARDNŞ tərəfindən şəhər kənarında müasir standartlara cavab verən belə bir kompleksin layihələndirilməsi üçün intensiv iş aparılır. Qeyd edim ki, bu, yaxın onillikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük layihəsidir. 2013-2020-ci illər ərzində NQNK layihəsinin həyata keçirilməsi həm paytaxtımızın ekoloji durumunun yaxşılaşdırılması, həm də istehsal olunan məhsulların keyfiyyət və çeşidinin artırılması üçün real imkanlar yaradacaq, ölkəmizin və bütövlükdə regionun iqtisadi cəhətdən daha da qüdrətlənməsinə xidmət edəcəkdir. Qaz emalı, Neft emalı, Neft kimyası zavodlarından, habelə elektrik stansiyasından ibarət olacaq kompleksin inşasına hazırlıq işləri artıq başa çatmaqdadır.

ARDNŞ bu gün güclü bir sərmayədar şirkət olaraq Türkiyə sənayesinin inkişafında da mühüm rol oynayır. Qardaş ölkənin ən böyük neft-kimya kompleksi olan “Petkim” Petrokimya Holdinginin səhmlərinin 61,32 %-i ARDNŞ-ə məxsusdur. Holdingin istehsal gücünün durmadan artırılması məqsədi ilə aparılan ardıcıl tədbirlər tezliklə “Petkim”in Türkiyədə ən böyük, Avropada isə aparıcı istehsal komplekslərindən birinə, regionun iri logistika mərkəzinə çevrilməsinə yönəldilmişdir. “Petkim” limanının genişləndirilməsi, burada böyük həcmli konteyner terminalının,

kompleksin enerji tələbatını tam şəkildə təmin edəcək yeni stansiyanın tikilməsi belə tədbirlərdəndir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə İzmirdə ARDNŞ-nin “STAR” neft emalı zavodunun təməli qoyuldu. İllik məhsuldarlığı 10 milyon ton həcmində nəzərdə tutulan bu zavodda 11 çeşiddə məhsul istehsal olunacaq və beləliklə, “Petkim”in xammala tələbatı ödəniləcəkdir. Hazırda Türkiyə neft-kimya sektorunun ən böyük müəssisəsi olan “Petkim” bu bazarda 25-27 faiz paya malikdir. Yeni zavodun işə düşməsi kompleksin illik istehsal gücünü 6 milyon tona, qardaş ölkənin neft-kimya sektorunda malik olduğu payı isə 40%-ədək yüksəltməyə imkan verəcəkdir. Bu gün artıq deyə bilərik ki, “Petkim”in tezliklə bütün regionda neft-kimya sənayesinin liderinə çevrilməsi üçün bütün məqsədyönlü addımlar atılmışdır və bu istiqamətdə işlər qrafikə uyğun davam etdirilir.

Azərbaycanda və Türkiyədə neft-kimya aktivlərinə malik olması ARDNŞ-ə dünya bazarında fəaliyyətini optimallaşdırmaq, istehsal etdiyi məhsulların çeşidini artırmaq və daha çox mənfəət götürmək imkanı verir. Prezident İlham Əliyevin 21 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, yaradılmasına başlanan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı “Azərikimya” və “Petkim”də istehsal edilən məhsulların dərin kimyevi emala cəlb olunması və əlavə dəyər yaradılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Kimya Sənaye Parkı Şirkətin neft-kimya aktivləri arasında integrativ proseslərin möhkəmlənməsinə, xam neft və qazın son məhsullara qədər emal edilməklə müxtəlif çeşidli yekun istehlak malları hazırlanmasına güclü təkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ARDNŞ-ni çevik, müasir və rəqabətə davamlı bir quruma çevirmək tapşırığını əldə rəhbər tutan Şirkət, xarici ölkələrdə investisiya proqramları həyata keçirir, cəlbedici layihələr icra edir, inamlı addımlar atır. Son illər 10-dan artıq ölkədə fəaliyyət göstərən nümayəndəliklərimiz, xaricdəki aktivlərimiz vasitəsilə uğurlu marketinq işləri aparmağa nail olmuş, dünya enerji bazarında əlverişli mövqe qazanmışıq. Xaricdəki müəssisələrimiz Azərbaycan dövlətinin mülkiyyəti olaraq, respublikanın iqtisadi gücünün möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu gün Gürcüstanın enerji bazarının 60 %-dən çoxunu ARDNŞ təmin edir. Artıq 3 ildir, Gürcüstanın qaz təchizatı sisteminin idarəçiliyini də müvəffəqiyyətlə həyata keçiririk. Bu gün Gürcüstanın qaz təchizatının 90%-ni biz təmin edirik. Qonşu ölkənin onlarla qazpaylayıcı şəbəkəsi “SOCAR Energy Georgia” MMC tərəfindən idarə olunur. Gərgin səylər hesabına ümumi uzunluğu 4600 km-ə yaxın qaz xətləri çəkilmiş, qazlaşdırma səviyyəsi qısa müddətdə 65%-ə çatdırılmış, 16 minə yaxın abonentin təbii qazla təminatı həyata keçirilmişdir. Bu gün ARDNŞ Gürcüstanda neft məhsullarının pərakəndə satış bazarının da təqribən 25%-nə nəzarət edir. Ölkədə “SOCAR” brendi ilə 114 yanacaqdoldurma stansiyası fəaliyyət göstərir.

İsveçrə, Rumıniya və Ukraynadakı yanacaqdoldurma stansiyalarımız istehlakçılara “SOCAR” brendi ilə yüksək səviyyəli xidmət göstərərək şirkətimizin qlobal strateji inkişaf trendlərinə uyğun fəaliyyət göstərir. İsveçrənin bir neçə şəhərində, o cümlədən Sürix və Cenevrə hava limanlarında 148, Rumıyada 30, Ukraynada isə 41 stansiyamız çalışır. Pərakəndə neft məhsulları bazarında alıcıların rəğbətini qazanmağa nail olmuş YDM-lər iqtisadi fayda ilə yanaşı şirkətimizin və ümumilikdə Vətənimiz Azərbaycanın təbliği işinə də mühüm töhfə verir.

2011-ci ildə Avropanın tanınmış şəbəkələrindən olan “Esso Switzerland”-in səhmlərini əldə etdik. Amerikanın “Exxon Mobil” şirkətinin İsveçrədəki 170-dən artıq yanacaqdoldurma məntəqəsini özündə birləşdirən pərakəndə satış şəbəkəsi, yanacaq marketinqi ilə məşğul olan bölməsi, Vangen-Oltendəki qazdoldurma zavodu, Cenevrə və Sürix hava limanlarında fəaliyyət göstərən aviasiya yanacaqdoldurma məntəqələri, eləcə də terminallara və boru kəmərlərinə malik müvafiq təchizat və paylama şirkətinin səhmləri ARDNŞ-nin mülkiyyətinə keçdi. Ötən ildən etibarən həmin aktivlər “SOCAR” brendi ilə istehlakçıların xidmətinə başladı. Bu isə yeni mənfəət mənbəyi olmaqla yanaşı, ARDNŞ-nin və bütövlükdə Azərbaycanın beynəlxalq imicinin Avropa məkanında təbliğ edilməsi baxımından əlavə imkanlar deməkdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq arenada daha bir uğuru bu yaxınlarda Yunanıstanın təbii qaz nəqli sisteminin operatoru olan DESFA şirkətinin səhmlərinin 66%-nin satın alınması barədə Yunanıstanın Əmlakın İdarəedilməsi Fondu ilə prinsipial razılığın əldə olunmasıdır. DESFA-nın satın alınması haqqında qərar Yunanıstan və Azərbaycan arasında mövcud olan yüksək

səviyyəli ikitərəfli münasibətlərin, həmçinin SOCAR və Yunanıstanın aparıcı enerji şirkətləri arasında əlaqələrin təzahürüdür.

“Əsrin müqaviləsi” və digər irimiqyaslı layihələr üzrə qazanılmış nailiyyətlər sayəsində Azərbaycan artıq investisiya cəlb edən ölkədən xarici ölkələrin perspektivli sahələrinə investisiya qoyan bir ölkəyə çevrilmişdir. ARDNŞ bu sahədə də öncül mövqe tutur və mövqeyini möhkəmləndirir. Şirkət rəqabətə davamlı beynəlxalq qurum kimi dünyada daha yaxşı tanınmaq, Azərbaycan hüdudlarını aşaraq, beynəlxalq enerji bazarlarına yaxınlaşmaq məqsədi ilə investisiya layihələri həyata keçirmək xətti götürmüş və qısa müddətdə ciddi irəliləyişə nail olmuşdur. ARDNŞ-nin strateji inkişaf trendləri sırasında xarici bazarlarda fəaliyyətin genişləndirilməsi və bu yolla məhsuldar iqtisadi əlaqələrin qurulması mühüm yer tutur. 13 ölkədə nümayəndəliklər təsis edilmiş, İsveçrədə treyder şirkəti yaradılmış, Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Rumıniya, İsveçrə və Yunanıstanda aktivlər əldə edilmiş, bir sözlə, SOCAR dünya enerji bazarına inamla daxil olmuşdur.

Türkiyə neft-kimya sektorunun yeganə istehsalçısı olan PETKİM 2008-ci ildən şirkətimizin idarəçiliyindədir. Hazırda qardaş ölkədəki törəmə müəssisəmiz olan SOCAR Turkey Energy A.Ş. bu holdinqə aid səhm paketinin 61,3%-lik hissəsinə sahibdir. Bu gün Türkiyədəki ən böyük aktivimiz olan PETKİM ölkənin neft-kimya məhsulları bazarında 30%-ə yaxın paya malikdir. ARDNŞ qarşıdakı illərdə həyata keçirəcəyi layihələr və qoyacağı investisiyalar hesabına həmin göstəricinin 40%-dən yuxarı qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün neft emalı, neft kimyası, enerji və logistika sahələrinin inkişaf perspektivlərini əhatə edən integrativ “Value-site 2023” layihəsi hazırlanmışdır. Layihədə illik gücü 10 mln. ton təşkil edəcək STAR neft emalı zavodunun inşası, 1,5 mln. TEU həcmində Konteyner Terminalı və 51 MW gücündə Külək Enerji Stansiyasının qurulması, bununla da PETKİM-in istehsal qabiliyyətinin artırılması nəzərdə tutulur. Təmali 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulmuş STAR neft emalı zavodunun inşası layihəsi üzrə qazma və sahə hazırlıq işlərinin böyük hissəsi artıq tamamlanmışdır. Zavodun 2017-ci ildə istismara veriləcəyini planlaşdırırıq. Müəssisə yüngül və ağır nafta məhsulları istehsal etməklə PETKİM-in xammala olan tələbatını ödəyəcək, hazırda Türkiyəyə xaricdən idxal edilən kükürlü

dizel, maye qaz, aviasiya yanacağı və digər neft-kimya məhsulları istehsalını həyata keçirəcəkdir. Egey bölgəsində ən böyük yük limanı olacaq PETKİM Konteyner Limanının tikintisi də mühüm layihədir. Limanın 2015-ci ildə işə salınması, işlərin tam olaraq 2016-cı ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Külək Enerji Stansiyasının da həmin illərdə, 2 mərhələdə tikilib istismara veriləcəyi gözlənilir. Bundan sonra PETKİM-in elektrik istehsalı potensialı 12% artacaqdır. “Value-site 2023” layihəsinin icrası bizə imkan verəcək ki, 2023-cü ildən sonra PETKİM-i yalnız Türkiyənin deyil, bütövlükdə regionun ən böyük neft-kimya, logistika və liman mərkəzinə çevirək. Bakı yaxınlığında inşa edəcəyimiz Neft-Qaz Emalı və Neft-Kimya Kompleksi ilə PETKİM-in daha sıx inteqrasiya olunması isə beynəlxalq bazarda ARDNŞ-nin mövqelərini daha da yaxşılaşdıracaqdır.

Biz beynəlxalq bazarlarda iştirak coğrafiyamızı genişləndirməkdə maraqlıyıq. Bu məqsədlə dünyanın neft-qaz sənayesində gedən prosesləri dərinlən təhlil edir, daxil olan təklifləri bu kontekstdə dəyərləndiririk. Cari ilin mayında “Rosneft” şirkəti ilə Azərbaycan, Rusiya və üçüncü ölkələrin ərazilərində neft-qaz əməliyyatlarının aparılması ilə məşğul olacaq birgə müəssisə yaradılması haqqında razılaşma əldə etmiş, Rusiyanın Həştərxan vilayətinin karbohidrogen ehtiyatlarının öyrənilməsinə başlamışıq. Qarşıdakı illərdə kəşfiyyat və hasilatla bağlı xarici investisiya layihələri həyata keçirmək niyyətindəyik.

Neft sənayesinin yüksəlişi, iqtisadi resurslar möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, “məqsəd yox, vasitədir”. Olduqca böyük gücə malik həmin vasitə Azərbaycan xalqının maddi rifah halının durmadan yüksəlməsinə xidmət göstərir. Enerji strategiyası cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə inkişaf və tərəqqi bəxş edir, ümummilliy yüksəlişin əhəmiyyətli amili rolunu oynayır. Bu sektordan gələn gəlirlər geniş həcmli sosial-iqtisadi proqram və layihələrin həyata keçirilməsində başlıca maliyyə qaynağıdır. Neft gəlirlərinin insan kapitalına transformasiyası, sənədləndirilmiş ictimai sərmayə mənbəyinə çevrilməsi həm Neft Fondu, həm dövlət büdcəsi, həm də ARDNŞ-nin maliyyə imkanları vasitəsilə paralel şəkildə davamlı olaraq həyata keçirilir. Ölkənin ən böyük vergi ödəyicisi olan Şirkətimiz büdcə ödəmələri ilə yanaşı, öz maliyyə vəsaitləri hesabına ölkədə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında, o cümlədən, yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin aradan qaldırılması proqramlarında,

mədəni, elmi və ekoloji proqramların həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir və mübaliğəsiz demək olar ki, bütün bu prosesdə aparıcı rol oynayır.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”na əsasən həyata keçirilən Azot gübrəsi-karbamid istehsalı zavodu ARDNŞ tərəfindən inşa olunur. Təməli 2011-ci ilin dekabrında dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən Sumqayıtda qoyulmuş zavodun tikinti işləri müasir texnologiyalar əsasında həyata keçirilir. Ammonyak istehsalı, karbamid mayesi və əmtəlik karbamid istehsalı bölmələrindən ibarət olacaq zavodun istismara buraxılması ilə ARDNŞ həm də kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi dəstək verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan bu gün özünün sürətli, dinamik inkişaf dövrünü yaşayır. 23 ildir ki, Azərbaycan özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyanın prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən xalqın rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi və siyasi tərəqqisi üçün geniş imkanlar açmışdır. Möhkəm elmi əsaslar üzərində qurulmuş və müəllifi ümummilli lider Heydər Əliyev olan yeni neft strategiyasının Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun artmasına gətirib çıxarmışdır.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısının gedişində xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsi ilə nəql edilməsinə dair sazişlə əsası qoyulan kəmərin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutmuşdur. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatmış və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salınmışdır. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

2007-ci il iyulun 3-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Şahdəniz» qaz-kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri nəinki Azərbaycanın, həmçinin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında da mühüm rol oynayır. Prezident tərəfindən bu istiqamətdə davam etdirilən məqsədyönlü işlər Azərbaycan xalqının yaxın gələcəkdə daha da firavan yaşayacağından və müstəqil respublikamızın iqtisadi qüdrətinin getdikcə artmasından xəbər verir. Təsadüfi deyil ki, bu gün respublikamız iqtisadi artım sürətinə görə nəinki MDB, həmçinin dünya ölkələri arasında lider mövqeyini getdikcə möhkəmləndirir.

Yuxarıda dediklərimizdən aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə imzalanmış neft-qaz müqavilələri nəticəsində neft sektoruna xarici sərmayələr cəlb olunur, bir çox irimiqyaslı layihələr

reallaşmış, yeni neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatı sahələrində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilmiş, ölkəmiz neft-qaz hasilatında yüksək göstəricilər əldə etmişdir.

- Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas tərkib hissəsi olan neft ixracı potensialı ildən-ilə artmaqla bərabər, artıq zəngin qaz ehtiyatlarının da dünya bazarına çıxarılmasına start verilmişdir. "Şahdəniz" qaz layihəsi çərçivəsində nəzərdə tutulmuş işlərin uğurla sona çatdırılması və hasilata başlanması, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərinin istifadəyə verilməsi Azərbaycanı regionun potensial qaz ixracatçısına çevirmişdir. Azərbaycan Respublikası neft-qaz ölkəsi kimi bölgədə liderliyini inamla davam etdirir.

- Ölkə iqtisadiyyatındakı dinamik proseslər daha da güclənir, güclü sənaye potensialı yaranır, sosial problemlərin həlli istiqamətində görülən tədbirlər öz bəhrəsini verir.

Dövlətimizin BTC və digər iri layihələrdəki iştirakdan əldə etdiyi uğurları, artıq hər bir vətəndaş hiss etməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan BTC təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyi sistemi və neft ixracı sahəsində ölkəmizlə uğurlu tərəfdaşlıq edən dövlətlər üçün də müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Məhz belə layihələrin həyata keçirilməsi, ölkə daxilində də infrastruktur sahələrinin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaratmışdır. Bu gün infrastruktur layihələrinə dövlət büdcəsindən ayırmaların ilbəil yüksək tempə artması neft strategiyasının uğurla davam etdirilməsini göstərir.

Rəqəmlərlə ifadə olunan iqtisadi göstəriciləri Azərbaycan neftini birbaşa Aralıq dənizinə çıxaran BTC əsas ixrac boru kəmərinin nə qədər səmərəli və unikal bir qurğu olduğunu təsdiq edir. Kəmərin ötürücülük qabiliyyəti ildə 50 mln. ton təşkil edir ki, bunu da gələcəkdə 60 mln. tona çatdırmaq mümkündür. 2014-cü il sentyabrın 1-dək Azərbaycanın ixrac neft kəmərləri sistemi ilə dünya bazarlarına 384 mln. tona yaxın, o cümlədən BTC ilə 254,9 mln. ton, Bakı-Supsa kəməri ilə 69,1 mln. ton, Bakı-Novorossiysk kəməri ilə 39,1 mln. ton və dəmir yolu ilə 20,5 mln. ton neft ixrac edilmişdir. Eyni dövrdə BTC kəməri ilə 11,6 mln. ton Türkmənistan, 4,3 mln. tondan artıq Qazaxıstan nefti də nəql edilmişdir.

Yeni əsrin əvvəlində “Şahdəniz” yatağının kəşf edilməsi və istismara başlaması BTC-nin daha bir önəmini üzə çıxardı. Belə ki, “Şahdəniz” qazının nəqli məqsədinə xidmət edən Cənubi Qafqaz boru kəməri (CQBK) məhz BTC-nin inşası zamanı əldə olunmuş təcrübədən yararlanmaqla onunla eyni dəhlizdə inşa edildi. Bu, CQBK-nin inşası üçün bir çox texniki prosedurların aradan qalxması və kəmərin tikinti işlərinin olduqca qısa müddətdə başa çatdırılması üçün əlverişli imkan yaratdı. Beləliklə, ölkəmizdə şaxələndirilmiş ixrac neft-qaz kəmərləri sistemi qurulub inkişaf etdirilmişdir ki, bu da “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycana qazandırdığı ən böyük nailiyyətlərdən biridir.

-

- Azərbaycanın neft strategiyasının infrastruktur imkanları əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmış, ölkəmizdə dünya standartları səviyyəsində modernləşdirilmiş tikinti sahələrində bir sıra dəniz obyektlərinin inşasının müvəffəqiyyətlə tamamlanmış, 600 kilometrədən artıq sualtı boru xətlərinin çəkilməsi, dünya səviyyəli Səngəçal terminalının yaradılmışdır ki, bütün bu işlərə də 12–13 milyard dollar vəsait xərclənmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanın məşğulluq strategiyasının reallaşmasına mühüm töhfələr vermişdir.

- “Şahdəniz” yatağından alınan qaz Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında yaxından iştirakına imkan yaradacaq, ölkənin “mavi yanacaq”la tam təmin edilməsinə səbəb olacaqdır ki, bu da Türkiyə ilə Yunanıstan arasında inşa olunmuş qaz kəmərinin istifadəyə verilməsinə imkan yaratmışdır.

- Neft gəlirlərinin ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına, indiki və gələcək nəsillərin firavanlığının təmin olunmasına, gələcək nəsillərə saxlanılmaqla yanaşı, bir sıra ümummilli layihələrin də reallaşdırılmasına, məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

- Azərbaycanın dövlət büdcəsi respublikamızın inkişaf strategiyasını əks etdirməklə, mühüm iqtisadi və sosial prioritetlərin reallaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə baza yaradır. Büdcə layihəsi ölkəmizin sosial, iqtisadi, investisiya bölmələrində əhatəli və davamlı layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan güclü maliyyə resurslarına söykənir.

- Neft fondu şəffaf formada bölüşdürülür və bu fond dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında xüsusi rola malikdir. Dövlət neft fondun gəlirləri ən yüksək məbləğə 2011-ci ildəçataraq, 15 mlrd 628,3 mln manat olmuşdur. 2014-cü ildə neft strategiyasına uyğun olaraq 11 mlrd 627 mln manat məbləğində olmuş və 2017-ci ildə 10 mlrd 940,2 mln manat məbləğində olması proqnozlaşdırılır.

- Büdcə layihələri hazırlanarkən strateji inkişaf xəttinə və ölkədə yaranmış makroiqtisadi mühitə uyğun olaraq dövlət büdcəsi gəlirlərinin stabilləşdirilməsinə, qeyri-neft sektorundan və digər real mənbələrdən büdcəyə əlavə daxilolmaların müəyyən edilməsinə, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, aztəminatlı insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, onların gəlirlərinin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, dövlətin müdafiə potensialının artırılmasına, iqtisadi, enerji, nəqliyyat, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu komponentlər 2014-cü ilin büdcəsinin başlıca makroiqtisadi və sosial indikatorlarını təşkil edir.

Göründüyü kimi, neft sənayesinin inkişafı nəticəsində əldə olunan gəlirlər dövlət büdcəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir və iqtisadiyyatın sosial məzmununu və investisiya yönümlülüyünü əhatə etməklə sosial-iqtisadi inkişaf, yüksək maddi rifah, ölkəmizin müdafiə potensialının və hərbi qüdrətinin artırılması, enerji, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi, məqsədli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinə mühüm maliyyə təminatı yaradır. Eyni zamanda, əlavə sahələrə, xüsusi olaraq sosial bölmələrə diqqət və qayğı artırmağa imkan verir. Dövlət başçısının sərəncamına uyğun olaraq sosial müavinətlər sahəsində də əhəmiyyətli tədbirlər görülüb. Belə ki, məcburi köçkünlərə yemək üçün verilən müavinətlər, həm də valideynlərini itirmiş, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına verilən, ailə başçısının itirilməsinə görə verilən müavinətlər və şəhid ailələrinə, milli qəhtəmanlara verilən müavinətlər əhəmiyyətli dərəcədə artırılıb. Sosial müavinətlərin artımı minimum 10 faiz, maksimum 60 faiz təşkil edib. Sosial müavinətlərin artımı ilə 400 mindən çox şəxs, o cümlədən 540 min nəfər məcburi köçkün əhatə olunub. Ümumilikdə isə 940-950 min nəfər sosial müavinətlərin artırılmasından bəhrələnilib.

Azərbaycanın neft siyasəti ölkənin ümumi inkişaf strategiyası, hüquqi, demokratik cəmiyyətin prinsipləri ilə əlaqələndirildi, milli mənafeələr, investisiya mühitinin yaxşılaşması, xarici ticarətin liberallaşması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirildi. Ölkədə səmərəli maliyyə, pul-kredit, vergi, qiymət, gömrük siyasətini həyata keçirmək üçün beynəlxalq standartlara cavab verən qanunlar qüvvəyə mindi, 100-dən çox fərman və sərəncamlar imzalandı, 10-larla dövlət proqramı qəbul edildi, dövlətin iqtisadi siyasətini icra edən iqtisadi qurumlar yaradıldı, mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməsi məqsədilə cəsarətli addımlar atıldı və bu addımların nəticəsi olaraq qaçqın və məcburi köçkünlər üçün Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində zəruri infrastrukturunu ilə birlikdə yaşayış qəsəbələrini tikilərək, istifadəyə verilmiş, çadır düşərgələri ləğv edilərək burada məskunlaşmış məcburi köçkünlər yeni qəsəbələrə köçürülmüşdür.

Ölkənin artan maliyyə imkanları hesabına eyni zamanda beynəlxalq əhəmiyyətli strateji infrastruktur layihələri uğurla həyata keçirilir ki, bu layihələr təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə regionun nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu layihələrdən biri olan və Dövlət Neft Fondunun maliyyələşdirdiyi layihələr sırasında mühüm yer tutan Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolunun inşası layihəsi Azərbaycanın regionda siyasi nüfuzunun güclənməsinə təkan verməklə bərabər, respublikamızın Qərbbə doğru inteqrasiyasına və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə respublikaları arasında mövcud olan siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafına şərait yaradacaqdır. Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu artıq regional əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, Asiya ilə Avropanı birləşdirən bir nəqliyyat dəhlizinə çevriləcəkdir. Bu layihə regional inkişafa və regionda təhlükəsizliyin daha da artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Eyni zamanda neftdən əldə edilən gəlirlər hesabına bu gün ölkənin kadr potensialının artırılması istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlərdən biri kimi, Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın reallaşması nəticəsində ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən kadr potensialının yaradılmasına, gənc nəslin təhsil səviyyəsinin artırılmasına və beynəlxalq

səviyyəyə çatdırılmasına şərait yaranacaqdır. Bu proqramın ilk növbədə Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi "qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi" ideyasının reallaşmasına doğru atılmış strateji bir addımdır.

Milli neft strategiyasının uğurlarının nəticəsi olaraq Azərbaycanın regionun lider dövləti, eləcə də regional və qlobal iqtisadi layihələrin aparıcı iştirakçılarında biri kimi tanınmasına şərait yaranmışdır. Bu gün ölkəmizdə əldə edilən bütün iqtisadi uğurların başlanğıcında məhz milli neft strategiyası, bu strategiyanın ilk şanlı səhifəsini və təməl daşını isə məhz "Əsrin müqaviləsi" təşkil edir. Bununla əlaqədar əminliklə demək olar ki, olduqca güclü olan bu təməl əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatı bundan sonra daha sürətlə inkişaf edəcək və xalqımızın maddi-rifah halı ildən ilə daha da yaxşılaşacaqdır.

Ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin siyahısını genişləndirmək olar. Eyni zamanda, tam əminliklə qeyd etmək olar ki, min bir zəhmətlə başa gələn və əsası ümummilliyet lider Heydər Əliyev tərəfindən "Əsrin müqaviləsi"si ilə qoyulmuş neft strategiyası Azərbaycanın ümumi iqtisadi strategiyasının formalaşmasına və bu strategiyanın uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır. Bu strategiya iqtisadi inkişaf yolu, doğma Azərbaycanı parlaq gələcəyə aparan yoldur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin texniki-iqtisadi göstəriciləri (1992-2005-ci illər külliyyatı).
2. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya yolları (kitab). Ç.M.Abbasov. Elm nəşriyyatı. Bakı - 2005. 252 səhifə. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Kitabın nömrəsi: 338 (A13).
3. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinə konseptual yanaşma 2010-cu il dünya energetikasının illik statistik icmalında // BP Statistical Review of World Energy 2009;
4. Alexandros Petersen. Azərbaycanın Avroatlantik baxışları // Azərbaycan focus.N2. s.19-8-199.
5. Dünya iqtisadiyyatı (dərslük). Ə.M.Bədəlov, A.M.Ağayev, S.C.Tağızadə. Bakı - 2006. 246 səhifə.
6. Əliyev Aydın "Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri". Dərslük. Qanun, Bakı-2003
7. İqtisadi nəzəriyyə (dərslük). Prof. T.S.Vəliyev, prof. Ə.P.Babayev, prof. M.X.Meybullayev. «Çaşıoğlu» nəşriyyatı. Bakı - 2001. 691 səhifə.
8. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı(ECO): yaranması və fəaliyyəti ECO və Azərbaycan
9. İsayev A.S. Neft və qaz sənayesində istehsalın təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: Azərneşr, 2005.
10. İranın Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinə yanaşması, Azərbaycanın geostrateji təhlükəsizlik maraqları
11. Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyi və milli dövlətçiliyi uğrunda mübarizə dövründəki fəaliyyəti-(yanvar 1990 - iyun 1993-cü il)
12. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatı və Azərbaycanın hərbi-geostrateji maraqları
13. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatından metodik tövsiyələr [Mətn]: (tələbələrin sərbəst hazırlaşması üçün) AzSSR Xalq Təhsili

- Nazirliyi. Ali Təhsil üzrə Tədris-Metodika Kabineti; M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu; tərt. ed. K. H. Sadıqov, Q.X.Məmmədov, Ə.Ş.Əliyeva; red. R.S.Səmədov; rəy verənlər. A.S.İsayev, İ.M.Kərimov.- B.: Azərb.NKİ, 1989.- 74, [1] s.
- 14.Neft və yoxsulluq [Mətn] /tərtibatçı müəl. A.Muradov; red. İ.Məmmədli, Himayədar Humanitar Təşkilatının nəzdindəki Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi.- B.: [s.n.], 2006.- 148 s.
- 15.Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika (kitab). Ə.İ.Bayramov. «Azərnəşr» nəşriyyatı. Bakı - 1997. 208 səhifə. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Kitabın nömrəsi: A65 (B29).
- 16.Rusiyanın ABŞ, NATO və Avropa Birliyi ilə münasibətləri, onun Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın geosiyasi mövqelərinə, regional təhlükəsizliyinə təsiri
- 17.Səfərov Q.İ, Məmmədov A.S, “Neft və qaz emalının texnologiyası” Bakı 2000
- 18.Türkiyənin Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasına yanaşması, Azərbaycanın geostrateji maraqları
- 19.TRANSMİLLİ DÜNYA GÜCLƏRİ VƏ BÖLGƏ DÖVLƏTLƏRİNİN XƏZƏR HÖVZƏSİNDƏKİ GEOİQTİSADI SİYASƏTİ, MARAQLARI VƏ FƏALİYYƏTİNİN XARAKTERİSTİKASI 12. ECO ZİRVESİ'NİN ARDINDAN- www.ekovitrin.com
- 20.Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın regional təhlükəsizlik mühiti: hərbi bloklama reallıqları və proqnozları, geostrateji güclərin təsnifatı
- 21.Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqazın enerji resursları və Avropanın enerji təhlükəsizliyində iştirakı
- 22.Vəzirov S.Ə., İsayev Ə.S. Bakı neft sənayesi. Bakı: Elm, 2008
- 23.Zahid Məmmədov “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”. Bakı- 2004.

Türk dilində.

- 24.KOLEKTİF GÜVENLİK ANLAŞMASI ÖRGÜTÜ VE AZERBAJCAN'IN ASKERÎ-JEOSTRATEJİK ÇIKARLARI - www.ekovitrin.com

25. Türkiye'nin Güney Kafkasyadaki yeni güvenlik yaklaşımları ve Azerbaycan'ın Jeostratejik Çıkarları - www.ekovitrin.com
26. TÜRKİYE'NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI VE AZERBAYCAN'IN JEOSTRATEJİK ÇIKARLARI - www.ekovitrin.com
27. Hazar-Karadeniz havzasında enerji politikaları - www.zaman.com.tr

Rus dilinde

28. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – Москва: ИКЦ «Маркетинг», 2001.
29. Экономика переходного периода / Под ред. В.В. Радаева, А.В. Бузгалина. –М.: Изд-во МГУ, 1995.
30. Экономическая теория (Политэкономия): Учебник / Под общей ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. –М.: Изд-во: экономической академии, 2000, –592 с.
31. Экономическая теория. Учебник для вузов. Под ред. Г.П. Журавлевой, В.М. Юрьева. –Тамбов: Изд-во: Тамбовского университета, 2000, –757с.
32. Экономическая теория. Учебник для вузов / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. –СПб.: Изд-во: СПб ГУЭФ. 1997, –480 с.
33. Энергетические ресурсы Каспийского бассейна и Южного Кавказа и участие в энергетической безопасности Европы
34. "Каспий: статус, нефть, уровень» " // www.caspiu.net Курс общей экономической теории. Учебник / Под ред. М.Н. Чепурина, Е.А. Киселевой. –Киров: АСА, 1997.
35. Курс экономической теории. /Под ред. А.В.Сидоровича; МГУ им. М.В.Ломоносова. Изд-во « Дело и Сервис, 2001-832 с.
36. Концептуальный подход к политике национального развития и безопасности Азербайджана
37. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона...с.135.
38. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. –М.: Республика, 1992.
39. Международная экономика. Учебное пособие / Н.А. Волчина. –М.: Эксмо, 2006, –736 с.

- 40.Носова С.С. Экономическая теория. Учебник для вузов. –М.: Гуманит. Изд-во: Центр ВААДОС, 2000, –520 с.
- 41.Отношения России с США, НАТО и Европейским Союзом, ее влияние на геополитическую позицию, региональную безопасность Южного Кавказа и Азербайджана
- 42.Подход Ирана к Каспийско-Черноморскому бассейну и безопасности Южного Кавказа, геостратегические интересы Азербайджана в области безопасности
- 43.Портер М. Международная конкуренция. –М.: Международные отношения, 1993.
- 44.Подход Турции к архитектуре безопасности бассейна Каспийского и Черного морей и Южного Кавказа, геостратегические интересы Азербайджана
- 45.Сверхдержава наносит ответный удар//:«Война и мир» Геополитический триллер: 04.04.07.
- 46.Шамседдин Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000